

KUNOVSKA LEGENDA

MUJO TRAKO

UNIVERZITET U SARAJEVU
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
S A R A J E V O

Primijeno:			
Org. jed.	Broj	Prilog	Vrijednost
	795		

KUNOVSKA LEGENDA

IZDAVAČ: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

ZA IZDAVAČA: Prof. dr. Smail Čekić

RECENZENT: Dr. Bećir Macić

LEKTOR: Samija Rizvanović

DTP: Anel Grabovica

ŠTAMPA: "Štamparija FOJNICA" d.o.o. Fojnica

ZA ŠTAMPARIJU: Šehzija Buljina

TIRAŽ: 200

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

908(497.6Kunovo)(092)
355.012(497.6Kunovo)"1992/1995"(092)

TRAKO, Mujo

Kunovska legenda / Mujo Trako. - Sarajevo :
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u
Sarajevu, 2009. - 181 str. : ilustr. ; 24 cm

Bilješka o piscu: str 178

ISBN 978-9958-740-58-9

COBISS.BH-ID 17726470

Mujo Trako

KUNOVSKA LEGENDA

Sarajevo, 2009.

PREDGOVOR

Knjiga »Kunovska legenda« je lična ispovijest i dramatična priča o zlodjelima koja su počinjena u fočanskom kraju za vrijeme Drugog svjetskog rata. Centar zbivanja je porodica Trako i selo Kunovo koje je doživjelo tragičnu sudbinu ostavši bez svojih žitelja nakon četničkih kontinuiranih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Sakupljajući dokumentaciju i kazivanja sudionika zbivanja, uglavnom svojih rođaka, i konsultujući određenu arhivsku građu i literaturu, autor knjige Mujo Trako, inače učesnik NOR-a i penzionisani pravnik, je opisao svoju životnu priču i pojedinačne priče svoje porodice napravivši svojevrstan rodoslov porodice Trako, sačinivši razgranato porodično stablo u koje je ugradio tragične sudbine i golgotu svojih rođaka i njihovih potomaka.

U prvom dijelu knjige autor govori o svom selu Kunovu, zatim plemenu Trako, kataklizmi koja ga je zadesila, odiseji i kraju Kunovske legende. Ovaj dio završava sa popisom žrtava zločina u džematu Vikoč.

Ono što daje posebnu vrijednost ovoj knjizi je spisak žrtava zločina genocida koje su počinili četnici Draže Mihailovića u opštini Foča u periodu 1941 – 1945. godine, izrađen prema dokumentima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu. U drugom dijelu knjige se govori o kraju kunovskog džemata i njegovih džematlija.

Kunovo, popaljeno, srušeno i opustošeno danas više nema svojih žitelja. Većina je pobijena, a ono što se uspjelo spasiti rasuto je diljem svijeta.

Zbog doživljaja užasa koji je izvršen u fočanskom kraju, a posebno Kunovu i selima oko njega, gdje je u toku Drugog svjetskog rata, kao i u

ovom posljednjem, kada je u periodu 1992 - 1995. izvršena agresija na Bosnu i Hercegovinu, počinjen genocid nad nedužnim stanovništvom i brutalno pobijeno, zaklano na hiljade ljudi, a u ime nevinih žrtava, istine i historije koja to mora zabilježiti, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu odlučio je da objavi knjigu »Kunovska legenda«, autora Muje Trake. To je samo mali doprinos za veliki napor koji je autor uložio pripremajući ovu knjigu.

Izdavač

UVOD

Ovu moju knjigu uradio sam namjerno i smišljeno, uložio sam u njen sadržaj dosta truda, a naročito na prikupljanje građe. Knjiga je namijenjena mojoj porodičnoj lozi i nevinim žrtvama bošnjačkog življa u Završu, zločinstva četničkih zlotvora.

Knjiga, od prvog do četvrtog poglavlja, će dobro koristiti mojim bližim rođacima za vođenje evidencije o rodoslovu porodice Trako. Ovo zbog toga što se sva porodica raselila, skoro na sve kontinente. Zbog toga, ostavljam u amanet učenim Tracima, da nastave sa pisanjem rodoslova o našem plemenu. Na taj način održaćemo kontinuitet našeg plemena, porijeklom iz Kunova.

Veliku zahvalnost dugujem mojim bližnim rođacima Abdurahmanu i Džemalu, koji su mi pomogli na prikupljanju građe i sređivanju ove knjige za štampanje.

Također, veliku zahvalnost dugujem i Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, koji je prihvatio podatke navedene u mojoj knjizi o zločinima počinjenim od četničkog zlotvora na području Završa. Podaci o nevinim žrtvama na području tri džemata: Kunovo, Grdijevići i Vikoč, učinjenim za vrijeme Drugog svjetskog rata, tačni su 95%, a podaci o etničkom čišćenju sa tih područja 90%.

Velika je zasluga Instituta za njegov rad i zalaganje, što je prikupio i sredio podatke o zločinima sa područja naše države. Ovo zbog toga, da se prikupe svi podaci takvog sadržaja i ostave budućim naraštajima, kao svjedočanstva tih zločina. Žrtve ne možemo vratiti u žive, ali možemo ostaviti

Suftići, prema narodnom kazivanju, a i na osnovu zdrave logike, svi imaju razloge nastanka svojih toponima.

Mislim da je ovdje zanimljivo napomenuti da selo Kunovo na ondašnjem širem prostoru ima svoja tri nenaseljena imenjaka. Južno, oko dva kilometra od sela, o kojem je riječ, stoji lokalitet Kunovci, a još južnije za oko deset kilometara - lokalitet Kunovica.

A, ako čovjek dođe na Ravna groblja (Mramorje), pa ustremi svoj pogled u pravcu sjeverozapada, uočiti će selo Hajljevine, takoreći nadomak Čajniča. Pored niza vrlo lijepih pejzaža, pogled ne može izbjeći šumom odjevena, sa proplancima i naseljima – kao milje - jedna planina od koje se pogled čovjeku lako ne otima. E – i ta planina je imenjak Kunova, odnosno, pravo ime joj je Kunovik.

Nanese li put namjernika u južnu Srbiju, pa svrati u Vladičin-Han i priupita za mjesto Kunovi, reći će mu da ono leži pet kilometara zapadno. Ista takva imena nose dva naselja u Makedoniji i to jedno deset kilometara južnije od Gostivara, a drugo za oko deset kilometara zapadno od Kratova.

No, o nastanku imena Kunovo, bez kategoričke tvrdnje, ja imam svoje mišljenje koje se zasniva na lingvističkoj osnovi. Naime, imenica Kunovo, potiče od riječi kleti se, zaklinjati se, odnosno kunem se. Druga i vjerovatnija mogućnost je da to ime potiče od imenice kuna (kunica). Zašto baš kuna? Narod ovoga kraja i danas kunu naziva kunica i o njoj kao dražesnoj životinjici govori i spominje je sa posebnim pijetetom...Ja pretpostavljam da su svi lokaliteti s imenom Kunovo bili posebna lovišta sa velikim bogatstvom kunama, odnosno kunicama. I dan-danas, pored prisutnosti svih vrsta dlakave divljači koja, u izuzetno povoljnim uslovima – ovdje, u velikom broju čini veliki ukras vrlo rasprostranjene flore, kunicu možemo sresti, da kažem, svugdje: pod stogom, u kolibi, u pojati, u mlinu (vodenici) i slično, a ne samo u šumi i u kršu.

Obilje arheoloških lokaliteta i pronađenih predmeta dokaz su da je Kunovo, ne samo uže područje nego i šire - bilo naseljeno ljudima još od praiistorijskog perioda. O tome očito svjedoče pećinski crteži, predmeti,

ostaci građevinskih i vodoopskrbnih objekata, kako onih od neobrađenog – tako i onih od odgrađenog materijala, mnoštvo krečana (klakorina), rudokopa, troske od topljene rude, vidljivi ostaci saobraćajnica (dijelovi puta, usjeka, mostovnih kula), grobnice i nadgrobni spomenici, naselja, gradovi (utvrde) koje narod naziva gradinama, sačuvane legende - kao i obilje drugih materijalnih dokaza.

Porijeklo stanovništva

Kad upitate bilo koga Kunovca o njegovom porijeklu, bez ikakvog razmišljanja će vam odgovoriti:

- Ja sam bogumil.
- Mi smo potomci bogumila.

A, ako Kunovce upitate bilo šta u vezi prekrasnih stećaka (mramorova), kojih tu ima u izobilju, rado će vas tamo odvesti i s ushićenjem i ponosom će vam reći da su to grobovi njihovih predaka ili djedova bogumila. S užitkom i zadovoljstvom će vam pokazati jedan najveći i najljepši primjerak na nekropoli Mramorje, smješten sam, između dvije nekropole i hidže. O tom stećku (mramoru) kruži legenda koja kaže da pod njim leži kostur “našeg djeda”, koji je bio velikan nad velikanima. Prema ovom stećku se i danas žitelji Kunova odnose s dubokim i posebnim poštovanjem.

Nema dvojbe, današnji žitelji sela Kunova i nekih susjednih mjesta su islamizirani bogumili. Da su ovdje prije dolaska Turaka oni naseljavali ove krajeve, pa samim tim i Kunovo, pored stećaka (mramorova) i legendi vezanih za njih, pa čak štoviše i neki sačuvani običaji – zna se da je u srednjem vijeku u Kunovu bilo središte Gosta, a ostaci hidže postoje i danas. U to vrijeme, tj. do dolaska Turaka – Kunovo je bilo metoh (crkveno imanje) kojim je upravljao Gost Cvjetko, čak i nekoliko godina iza turske okupacije.

Taj kunovski metoh se spominje u Kunovskom zapisu, pronađenom u borovom panju pod zemljom kojeg je sačinio kršćanski svećenik, a nastao

je poslije Gosta Cvjetka. Zapis govori protiv grada, đavola, demona i spominje 29 domaćina. To je vjerovatno prvi pisani dokumenat u kome se Kunovo spominje.

Ima nekih razmišljanja da su Turci rasformirali metoh i dali ga na upravljanje Ratku, ocu Mahmuđovu ili ga je, pak, Ratko kupio.

S obzirom na činjenicu da su tada bogumili (krstjani) listom dobrovoljno prešli na islam, nema logike da je metoh oduzet, pa je vjerovatnije da je, po odlasku Gosta Cvjetka kupljen i isprodavan od strane Ratka ostalim mještanima.

Drugi pisani dokument koji spominje Kunovo je turski dokument o prvom popisu stanovništva 1477. godine.

Sravnimo li imena žitelja iz tog prvog popisa i iz Kunovskog zapisa, brzo ćemo uočiti da se u oba dokumenta nalazi čak 26 istih imena. Od tih imena puno ih se i do današnjih dana zadržalo kao: Hasan, Timur, Durmiš, Mustafa, Mehmed, Daut, Kasum, Ferhat, Murat, Velija, Jahija i dr.

Prilikom drugog popisa (1585.) utvrđeno je da su sva kunovska domaćinstva bila islamizirana.

Ukupan porez sela je utvrđen na godinu dana u iznosu od 1.921 akče, a narednim popisom iz 1585. godine, godišnji porez Kunova je utvrđen u iznosu od 4.300 akči.

U srednjem vijeku, stanovništvo je imalo glavnu preokupaciju zanimanja zemljoradnju, voćarstvo, pčelarstvo, a osobito stočarstvo.

Za izvoz u druga mjesta korištena je raznolika roba, kao vosak, med, suho voće, mliječni mrs, suho meso, a posebno obrađena životinjska koža i krzno.

Posebno je bila razvijena tkalačka, pletarska vještina i vještina vezenja.

Žitelji Kunova, koji danas tu egzistiraju, takođe se bave stočarstvom, voćarstvom, eksploatacijom šume i manjim dijelom zemljoradnjom.

Veći dio stanovništva je fizički uništen (poubijan) u dobu proteklog rata, a u poslijeratnom periodu, pa sve do današnjeg dana, iseljavanje traje neprekidno, jer ljudi idu tamo gdje su im uslovi za život daleko povoljniji od života u Kunovu.

Ako tendencija iseljavanja nastavi sadašnjim tempom očekivati je da će Kunovo, u roku od deset do petnaest godina, postati pust, šumovit predio - bez ijednog domaćinstva.

U predratnom vremenu, svega je bilo dvanaest pismenih ljudi od čega četvorica sa srednjom tehničkom školom i osmorica sa četverorazrednom osnovnom školom.

Međutim, danas je nepismena samo poneka starija žena. U poslijeratnom periodu, Kunovo je dalo veliki broj fakultetski i srednjobrazovanih ljudi, skoro svih zanimanja, ali, nažalost, od njih niko ne živi u svom rodnom zavičaju.

Od školskih ustanova, pouzdano se zna da su postojale dvije, i to jedna i prva osnovna vjerska škola (mekteb) i jedna narodna osnovna škola. Vjerska škola je podignuta 1904. godine, a sa radom je prestala 1941. godine. Zgrada se pod dejstvom prirodnih sila sama runirala i nikad više nije obnovljena.

Prvu osnovnu školu podigao je Ibro Zundža. Sagorjeli su je četnici 10. januara 1942. godine.

Drugu školsku zgradu sažidali su mještani Kunova u poratnom vremenu koja i danas stoji, ali, nažalost, još zakratko. Sa učiteljom Milokom Todorovićam 1989. godine brojala je svega četiri učenika.

Od ostalih prosvjetiteljskih ustanova, pouzdano se zna da su postojale dvije hidže i dvije džamije. Totalnim prelaskom kunovskih bogumila (peterana) na islam – jedna hidža, ona na Sječi pretvorena je u džamiju, a šta je bilo od druge hidže, one sa Ravnih grobalja (mramorja) ne zna se ništa osim što o njenom postojanju svjedoče vidljivi ostaci.

Tu prvu kunovsku džamiju su spalili hajduci Baje Pivljanina.

Drugu, zidanu džamiju podigao je Mahmut Trako, uz pomoć ostalih mještana, a svečano otvorenje, uz prisustvo preko hiljadu zvanica, izvršeno je 17. juna 1904. godine.

I tu džamiju su opljačkali i opustošili četnici, pa su je onda spalili 10. januara 1942. godine.

Eto, moj čitaoče, neka ova najkraća razglednica moga zavičaja bude samo jedan skroman uvod u događaje koji su se zbili u Kunovu i oko njega i jedan dio mojih doživljaja koji su vezani za te događaje.

II

PLEME TRAKO

U prvom dijelu moga rukopisa dao sam nesporne podatke o porijeklu žitelja sela Kunova. Prema tome, ne samo da je red, nego je moja obaveza da pokušam opisati lozu moga plemena. To činim zbog toga što sam i sam njegov potomak, odnosno saplemenik.

S druge tačke gledišta, osjećam se obaveznim da svojim potomcima ostavim u nasljeđe bar i skromne podatke o porijeklu i razvoju tračke loze.

Sve što želim reći ne mora biti istinito, ali od nečega treba poći. Zbog toga će, ubuduće, mladi Traci koji imaju volju, dara i sklonosti za istraživanje i koji znaju baratati perom, utvrditi naše porijeklo i to činjenicama dokazati.

Prezime Trako ima neobičan prizvuk i teško je pronaći, odrediti kovanicu te imenice.

Lingvistički posmatrano, imenica Trako može se tumačiti raznoliko. Međutim, pitanje ostaje uvijek isto: Ko su Traci? Ko su im preci? Odakle su? Zašto, kako i kada su se prvi put naselili u Kunovo?

Ovo prezime danas možemo čuti kako se izgovara – osim u Kunovu – i u selu Papratno kod Vikoča, u i oko Tuzle, Gračanice, Zenice, Viteza, Visokog, Travnika i N. Travnika.

Svi Traci koji naseljavaju nabrojana područja su po nacionalnosti Muslimani i ispovijedaju islam.

Prema neprovjerenim podacima u selu Rastovu, lociranom između planine Pavlovice i Donjeg Vakufa, živi brojna skupina žitelja Trako. Oni su po nacionalnosti Hrvati i ispovijedaju katoličanstvo.

Katoličanstvo ispovijedaju i Traci Slovenci u Mariboru; Traci Mađari u Budimpešti, kao i Traci u Poljskoj, u Varšavi...

Prema još neprovjerenim podacima, Traka ima i u Londonu. Da li ispovijedaju katolicizam ili protestantizam – nije poznato.

Prezime Trako, u ne malom broju, sretamo i danas (do sada utvrđeno) u Srbiji i u oko Kraljeva i Brzana. Svi su Srbi i ispovijedaju pravoslavlje.

Dakle, na tlu bivše Jugoslavije, Traka ima Muslimana, Hrvata i Srba tj. tri nacije i tri konfesije. Zatim, kako vidimo, Traka danas ima Mađara, Poljaka i Engleza, što znači da Traka ima šest različitih nacionalnosti.

Na svim spomenutim lokalitetima, a koje naseljavaju naši suplemenici, susrećemo, u ne malom broju, slučajeve iskrivljenog prezimena Trako kao: Trakić, Traković, Strajko, Trakinić, Trajković. A, u Makedoniji, koja bi bila vrlo interesantna za proučavanje našeg porijekla, susrećemo, također, asimilirane imenice Trako u imena: Trajče, Trajko, Trakovski, Trajkov itd.

No, vratimo se mi u Kunovo i pozabavimo se odgovorima na pitanja: Zašto i kada je prvi predak kunovskih Traka tamo došao, te da vidimo i saznamo o razvoju njegove porodične loze, od tada – do današnjeg dana?

Za odgovor na ova kompleksna pitanja na raspolaganju imamo tri hipoteze:

- prva nas upućuje na veliku seobu plemena Trako oko 600 godina prije nove ere, iz koje seobe su zaostali pokoji naši preci širom tadašnje Jugoslavije;
- druga hipoteza nam daje, takođe, mogućnost za razmišljanje da su današnji Traci, ne samo u Jugoslaviji, nego i oni u Mađarskoj, Poljskoj i Engleskoj, potomci legionara Prve tračke legije, koja je bila stalno stacionirana u Sirmijumu (današnja Sremska Mitrovica)

kao isturena, vrlo borbena jedinica za odbranu Rimskog carstva na pravcu Sirmijuma. Da su se po krajevima Bosne kretale tračke legije i njeni legionari i drugi žitelji Trakije, svjedoči se u knjizi BOSNA I HERCEGOVINA OD NAJSTARIJEG VREMENA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA, koju je izdao štab Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine 1993. godine. U knjizi, između ostalog piše: „Rimljani su dopuštali maksimalnu vjersku toleranciju pa se uz zvanične bogove moglo klanjati ma kojem drugom. S obzirom da su na ovom prostoru po raznim dužnostima boravili brojni stranci sa raznih strana svijeta, evidentirano je prisustvo brojnih vjera kako onih sa Orijenta, iz Grčke, Egipta, ili Trakije, tako i iz Irana i drugih zemalja. Ukratko, stanovništvo antičke Bosne i Hercegovine vjerski je bilo veoma heterogeno, što govori i podatak da je na ovom malom prostoru, koegzistiralo čak 40 raznih vjera i da se klanjalo pedeset i dvojici bogova raznih zemalja i naroda. Treba istaći da je u Bosni i Hercegovini pronađeno nekoliko kultno-votivnih spomenika koji po svom sadržaju predstavljaju svojevrsne unikate. Takav je, naprimjer, slučaj sa spomenikom Mitre, pronađenim u Konjicu, koji ima kultnu sliku na obje strane sa sadržajem koji se izuzetno rijetko susreće. Isti je slučaj sa spomenikom tračkog konjanika pronađenog u Sarajevu, spomenicima koji pokazuju domaća božanstva Silvana i Dijanu itd. Antičko božanstvo Silvan prikazivan je kao zaštitnik pastira, stada i šuma, a Dijana kao boginja lova, divljači i divlje prirode;

- treća hipoteza kaže da je naš prvi predak, u svojstvu gardiste, došao u Kunovo, u sastavu pratnje Kodža Musa-paše.

S obzirom da je za mene najprihvatljivija treća hipoteza ja ću u ovome mome rukopisu da se pozabavim baš njome i da pokušam dati pravi odgovor na, već, postavljeno pitanje.

E, pa, da krenemo redom.

Prema usmenom predanju - predanju koje se prenosi sa koljena na koljeno, taj - za kunovske Trake - istorijski događaj ima svoj tok. Naime, Musa-paša je stolovao u svojstvu carskog namjesnika u Budimskom pašaluku.

Godine 1630, po isteku mandata, paša se vratio u svoje rodno mjesto Vikoč, koje se nalazi u divnoj, plodnoj kotlini rijeke Čehotine, oko pet kilometara sjeverozapadno od Kunova. Koliko se u rodnom zavičaju zadržao, o tome se u predanju ne zna. Zna se, a o tome svjedoče ostaci, da je prije povratka na druge dužnosti, svome rodnom Vikoču poklonio pet vrlo značajnih zadužbina. Najznačajnija mu je bila kamena ćuprija na Čehotini. Ona je doživjela gorku sudbinu. Naime, jedne olujne noći je divljalo tako snažno nevrijeme da su ljudi mislili da je došao smak svijeta. Puhao je vjetar orkanske jačine, kiša je lila kao iz kabla, a grmljavina koja ju je pratila stvarala je u kotlini smrtonosni strah. I, kako kažu - munje su tako sijevale da su se nadovezivale jedna na drugu. E, jedna od njih oštetila je ćupriju, tako žestoko, da se je ona raspala u paramparčad.

Drugu značajnu zadužbinu Musa-paša je ostavio sagrađivši prekrasnu džamiju. Vjernici su je koristili preko 300 godina. Pošto su je opljačkali i oskrnavili, četnici su je spalili 1941. godine.

Još dvije zadužbine Musa-paše su musluk i mektef (osnovna vjerska škola), koji su doživjeli istu sudbinu kao i džamija.

Peti značajan objekat je višespratna kamena kula, također opljačkana i spaljena od strane četničkih hordi 1941. godine. Koliko je to bio veliki objekat, danas možemo zaključiti najbolje kada pogledamo zadružni dom koji je 1947. godine cio sazidan od kamena te kule.

Plemensko predanje dalje kazuje da su u sastavu pašine tjelesne garde bila dvojica Traka. Za odanost i hrabrost u vršenju službe Musa-paša ih je obilato nagradio zlatnim novcem i otpustio iz službe sa blagoslovom da u Bosni, po svojoj želji, kupe imanja i da se ožene.

Jedan od njih kupio je čitluk (imanje) u selu Preočica kod Viteza. Danas u Preočici ima oko 300 domaćinstava iz njegove loze. Svi današnji Traci, Trakići i Trakovići u Zenici, Vitezu, Visokom i Kaknju, te u okolnim selima tih gradova su porijeklom iz Preočice.

Kad govorim o Preočici, osjećam za potrebu da kažem da se i ovdje prenosi identično predanje kao ono kunovsko. Ali, o tome - pošto je to isto predanje - govorit ću o onom iz Kunova.

Te iste, 1630. godine, drugi gardista, oba su bili oficiri, razriješen je od vojne obaveze nakon dvanaest godina službe. Stanio se u selu Kunovu, kupio čitluk, oženio se i začeo našu lozu.

Ovo predanje mome naraštaju je prenio Ferhad-efendija, islamski sveštenik iz kunovskog tračkog plemena, a ja, ovim putem, prenosim to predanje sadašnjem tračkom naraštaju.

Prvi naš predak u Kunovu, o kojem je već bilo riječi, je Salih Trako. O njegovoj užoj porodici zna se samo toliko i pouzdano da je imao sinove Sulju i Husu, da im je kupio imetke kod Tuzle, tamo ih je naselio, pa svi tamo sadašnji Traci su izdanici iz loze njih dvojice, kao i oni oko Lukavca i Gračanice.

O daljim izdancima iz Salihove loze, sad zasad, nemamo nikakvih podataka, tako da se pred nama stvara vremenski vakuum dug punih stotinu godina. Tek 1730. godine u Kunovu je rođen jedan drugi Salih. Ne zna se s kojom je ženom bio u braku, ali se zna da je imao trojicu sinova, po imenu Alija, Hasan i Meho.

Doživio je duboku starost umrijevši 1820. godine, u devedesetoj godini života.

Mada je Alija za nas posebno interesantna ličnost, pa pošto o njemu valja kazivati posebno i odvojeno, prvo ću, u najkraćem, reći koju rečenicu o ostalim potomcima Saliha drugoga.

Sin mu Hasan, nepoznato s kojom je suđenicom bio u bračnoj zajednici. U Hasanovom braku je rođeno troje djece, od njih je najstariji sin Smajo i kćerke Haska i Hanija.

Hasan je živio dug život u trajanju od 70 godina.

Sin mu Smajo je živio u braku sa ženom nepoznatog imena iz familije Mujanović iz sela Tvrđaci. Smajo imadijaše dva sina Bajru i Avdu, koji - nakon očeve smrti prodadoše imanje u Kunovu, kupiše drugo u selu Papratno i tamo se odseliše. Njihovi potomci i danas tamo žive.

Sin mu Meho, napustio je porodicu i stanio se u selo Humsko. Tamo je živio na ženinom imetku do smrti. Pošto nije imao muških potomaka,

loza mu se je ugasila; kćerka mu je jedinica bila udata u selo Zabrđe, kod Kunova, za Nasufa Mehmedspahića. Nije ostavila potomke.

Hasanova kći Haska je zasnovala bračni život sa Germa Musom u Vikoču. Rodila je četiri sina, od kojih je osobito bio čuven Hadži-Mehmed Germa, a njihovi potomci danas žive pod imenom Germović u Banjoj Luci i Sarajevu.

Druga kćerka (Hasanova) Hanija se udala u porodicu Ahmedić (sada Hodžić), u selo Miriće. Njeni potomci danas žive u Cvilinu kod Foče i u okolici Brčkog.

E, pa, evo nas ponovo kod Alije, sina Saliha drugog.

Kako sam već rekao o njemu vrijedi, posebno, zaturiti ovu besjedu.

Odmah treba zapamtiti da je on djeda moga oca Sulje, te mojih amidža Ferhad ef. i Alije. Znači, evo nas kod moga pradjeda i pradjeda prvih potomaka od mojih stričeva (amidža).

Pouzdana se zna da je živio 121 godinu, pa kad se uzme njegova godina smrti tj. 1. januar 1890. godine, onda lako dolazimo nedvojbeno do zaključka da je naš pradjed rođen u 1769. godini.

Bijaše to kršna ljudina, visok oko dva metra, plećat i crnput. Kako vele današnji Kunovci „slotu, brate, od čovjeka!“ Kad bi ga, uoči ramazana „potegli“ na kantar „zatezao je i preko sto oka“. Što se tiče apetita „e-jopet, da Bog mili sačuva i sakloni! Sam je mogao za sinijom izjesti skuhanu janje.“

Uz ovog, za nas, ponositog deliju ima vrlo zanimljiv događaj. Taj događaj je već u sjeni zaborava kod njegovih potomaka, pa da se on posve ne ugasi, želja mi je da taj događaj ispričam.

Elem, jednog ljeta gospodnjeg, kad Alija delija biješe kršan momak, što bi se reklo, kao od brijega odvaljen - okojaši se međed, mrk, golem ko vo. Strašan i jak, pobi zvijer toga ljeta puno hajvana. Međed, kao da je bio svjestan svoje snage i moći, ama baš, ni najmanje ne marijaše na čobanska halakanja ni na ma što su Kunovci preduzimali da ga ubiju ili protjeraju.

Desi se da taj zlotvor i silnik, jednog dana, ubi vola iz krda goveda našeg pradjeda Alije. Čobani međedu ništa nisu mogli, jer se zvjer i na njih izokrenula. Što su drugo mogli, nego, navrat-nanos, sakupiše ostala goveda po magazama i bjež put Kunova.

Pošto je sve u selu bilo uznemireno, iza akšama (večernje molitve), skupiše se iz sela muške glave u Alijinu kuću.

Uz priče o događaju sijeldžije su se gostile pečenim kumpijerima ispod sača i bijelim kao snijeg sirom. I na kraju, nakon još i priča o vilama, o vukodlacima, o kondžalosima, bunama, ratovima i junacima – uz krckanje oraha i zaslađivanjem sa suhim šljivama – započe eglen, po ko zna koji put – kako međedu doći glave.

Naistrag, svi egleni spadoše na jedno. Biva, međeda ne bihuzuriti jer more bit' da to nije zvijerka, već neka sila od boga poslana da narodu utjera strah u kosti, kao, biva, jest neka opomena, ali se ne zna koja.

Jedino je Alija smrknut šutio i gledao, sjedeći na šiljtetu, sebi u krilo. Svi su mislili da to njegovo ponašanje očituje žaljenje za volom i slaganje sa zaključkom ostalih sijeldžija.

No, nije bilo tako. Pošto ostali Kunovci htjedoše da se razilaze kućama, jer – bogami - dockan je, a ljetna noć je kratka, valja uraniti prije sabaha, pa prioniti za posao. Alija podiže svoju crnoputu i kosmatu glavu, nakašlja se, pa će onako drsko i osorno:

- E, vala da vam rečem, nije bog poslao nama nikakvo čudo da se nečega bojimo, nego vam velim da je ovaj naš međed k'o i ostali međedi što su. Nego braćo, vi ste se svi, s oprostjenjem, usrali u te vaše šalvare, pa to ti je.

Svi se, kao đoja, zgledaše u čudu. Posjedaše i oni koji, već, bijahu poustajali, spremni za polazak. Nakon kratkotrajnog muka, Alija će opet sa puno gorčine i ironije.

- Šta je? Šta ste se skamenili, pamet vam se za sve vijeke dabogda skamenila. Nego, deder vi posraći, ako Bog da i ko zdravo svane ujutro,

mjesto za poslom, saberite se vođe. Ponesite šta kome volja: ko kremenjaču, ko kuburu, ko sablju i jatagan, a ja ću, bogami samo handžar. Dekovaću se na Međeđi kamen pod Jezero, a vi mi svi listom načerajte tog vašeg kondžolosa da mu skočim na leđa i dođem mu glave samo sa handžarom.

I dalje muk. Alija ih, onako više nego ljut, presijeca pogledom, a oči mu se sjaje kao u bijesna vuka. Neki poobarali pogled u krilo, neki se osvrću lijevo-desno kako bi dokučili mišljenje onih drugih, ali, zaludu, niko ne progovara, ama baš, ni jedan.

Sad je i on šutio. Malo pomalo, Kunovci dođoše sebi. Polako, pa sve glasnije i glasnije, nastaje graja, dok će ti jedan:

- Ama, bolan Alija, dede ti sokole sivi dođi do sebe. Nije ti Bog uz' o pamet da uludo gubiš glavu i praviš sirotinju u svojoj kući.

Drugi će na to:

- Ama, čujder ti, dijete. Ono što ti reče da smo posraći, kako li – ne znam ni ja neka ti je na obraz, jer vođe ima i nas starijih. Nego, oprost ti jadi, ne meći glavu na cjepalo brez nevolje.

Umiješase se i ostali, ali ubjeđivanja su bila uzaludna. Alija, opet, šuti i sluša, pa kad nastaje muk, onda – napola zatvorenih očiju, uporno ih fiksirajući reče:

- E – 'vako ćemo. Meni međeđ, na priliku, zijani najboljeg vola. Nek' je! Nafaka njegova, pa eto ti. E, gledaj 'vamo! Evo, za oklad parac vo onoga što ja zijani. Ako ja ne bi' doš' o glave međeđu, 'nako kako sam rek' o, ja vam halalim i ovog drugog. Ako, na priliku, izgubim glavu, ukopajte me pod Međeđi kamen, zakoljite vola, skuhajte ga i pojedite ga. A, ako ja dođem glave međeđu, da ja izaberem najboljeg vola u Kunovu i da ga sparim sa parcem zijanjenog.

Svi se složiše.

Osvanu lijep vedar i sunčan dan. Sve muške glave, od osamnaest pa više – brzo su se iskupile u Alijinoj avliji.

Alija nije, tokom noći, ni trepnuo. Nakon sinošnjeg razlaza Kunovaca, uzeo je svoj handžar, okretao ga, prevrtao i, po ko zna koji put, provjeravao

njegovu čvrstoću. Uzeo je brus, pa ga je sa puno pažnje dugo, dugo i polako oštrio. Posebno mu je vrh šiljio. Završivši to izuzetno brižno oštrenje, zasuče lijevi rukav, nakvasi vodom runjavu dlaku iznad šake i poče da je brije. Handžar je neosjetno sjekao dlaku kao najljući brijač. Onda uze krp, dobro nož istrlja, namaza ga sa lojem od jarca i nježno ga smjesti u kaniju, pa glasno, ali sasvim polako, reče:

- Moj handžare! Ako me ni danas, s Allahovom pomoći ne izdaš, nikad se s tobom neću rastati. Neću te dati ni za svo carevo blago. Bogom ću zakleti sve moje potomke da te čuvaju dok je kika i vijeka.

U avliji glasan žamor, bez smijeha. A, ko bi se i smijao u ovo zlojutro?

Alija izađe iz kuće. Kad ga Kunovci, koji su svi bili na okupu, ugledaše u svečanom čohanom odijelu, sa tokama, silahom preko trobolosa, a za silahom handžar, nastade tajac. Svi su u njega gledali kao u čudu. Divili su mu se. No, jedan, inače, poznat ko šeret, prvi se pribra i poluglasno dobaci:

- Khi, hi, hi, hi! Ti, bogami obuk'o bajramsko odijelo i nije ti ni uzćurak što ćeš danas zavijek ostati pod Međeđim kamenom.

Ova šeretova zađevica ne bi Aliji po volji, učini se ko da ništa nije čuo, nazva sabah, pa pošto mu pozdrav, u horu, primiše, reče:

- Ti, što mi se rugaš, viđu obuk'o si šalvare od valjanog sukna. Biva, sasr'o si se prije vakta. A, u šakama nemaš ni tojagu.

Po Alijinom uputstvu, svi odoše u hajku. Šeret vidje da je đavo odnio šalu, pa usput isćupa kolac iz prve ograde. Zlu ne trebalo, neka se nađe.

Hajkaći odoše niz Metaljku da zauzmu hajkom od Gradavića niz Čehotinu, a Alija – kao srndać – laganim skokovima, niz Suftiče, stiže pod Jezero i zauze busiju na Međeđem kamenu.

Kamen je gromada, ko zna kad odvaljen od stijene. Veliki je kao čobanska kućara, obrastao kukurikama, pa je tako bio solidno zamaskiran zbog toga što medvjedi ispod njega imaju svoju stazu kojom uvijek prolaze.

Ne prođe malo, niz kanjon Čehotine započe odlijegati eho od silnog halakanja i rijetkih pucnjava.

Hajkaći su se uporno kretali naprijed, a eho je bivao sve jači i snažniji, poput orkanskog vjetra.

Alija je stajao nepomično, kao mramor. Što se eho čuo sve jače, sve jasnije – više ga je spopadao nemir. Osjeti da mu je pretoplo. Malko mrdnu ramenima i osjeti da mu je vreli znoj zalijepio košulju za široka pleća, mlaz znoja koji mu je klizio niz kičmu, osjećao je kao da mu to polako klizi studena guja. Polako raskopča grudi i taman što htjede raširenim prstima pročešljati guste malje, začu kako pucketaju suhe grančice.

Umiri se. Ne prođe malo, začu jasno i odmjereno šljopkanje po suhom opalom lišću.

Brže, nego bi munja sjevnula, ugleda grdosiju kako polako, smireno i odmjereno gega, pa će, upravo, stazicom ispod kamena. Ogroman je. Dlaka mu je mrka i presijava se kao da je lakirana.

Alija problijedi. I ne pomisli da se s njim hvata ukoštac. Još koji korak i proći će medvjed. Ali, kao varnica iz kamena, sinu mu protekla noć. To bi lako zaboravio, jer ljudi su ga dugo odgovarali da se prođe belaja, ali ona jutrošnja šeretova zađevica ga povrati munjevitom razmišljanju, pa pomisli:

- Ako propušćam međeda, eto moje bruke. Biću kukavica, a šereti će, vala, imati od čega praviti zajebanciju do vijeka. E, vala – ako je i ginuti, jednom je. U tom munjevitom magnovanju stiže i medvjed, pa kad naiđe pored njega, skoči mu na leđa i, istovremeno mu zari nož u zatiljak. Grdosija od zvjeri se stropošta kao gromom pogođena. I on se stropošta na donju stranu i zaustavi se glavom zarivenom u gusto granje. Diže se i instiktivno uputi pogled ka nemani koja je nepomično ležala na trbuhu sa sve četiri noge ustranu isturene. Još časak, dva, osmotri, pa kad se uvjeri da je zvijer usmrtio, dođe do iznad nje, sjede i osjeti vreo znoj po cijelom tijelu, a sa lica mu je curila kao iz ibrika.

Bolove ne osjeća, samo je malo umoran. Taman, kad htjede da iza pojasa izvuče mahramu i da se njome obriše, tek primijeti da u ruci drži svoj krvav nož. Ne obrisa ga, nego ga vrati pažljivo i sasma polako gurnu u kaniju.

Izvuče mahramu iza pasa, pa pošto obrisa lice i pošto osjeti da se natopila pogleda u nju. Bila je sva crvena. Pretrnu.

- Otkud mi krv iz glave, pomisli. Ništa, ništa, tješio je sam sebe. Mora da mu je šiknula ona pogana krv, pa me poprskala.

Prestao se dalje brisati, a krvavu mahramu odloži na zemlju.

Malo zatim i hajkači počеше pristizati tiho, polako i oprezno. Već u Brijegu prestali halakati.

Znali su da je zvijer, ako je bilo, davno mogla stići kamenu i, ako je šta moglo biti, bilo je.

Dugo je trajalo i čuđenje, i divljenje, i preneraženost, a bogme i čestitanja. Oči prisutnih su skoro cijelo vrijeme uprte u medvjeda. Tek, od neko doba, Alija ponovo osjeti da mu niz desni obraz klizi nešto toplo. Mahinalno povuče dlanom niz lice, zagleda se i vidje da mu je unutrašnjost šake krvava. Onaj najstariji Kunovac, koji ga je sinoć očinski narezilio, zagleda mu se u lice, pa – onako – tiho, kao za sebe reče.

- Alija, sinko, ti si ost'o bez oka. Potom se maši za pas, izvadi svoju mahramu i sveza mu je preko oka oko glave.

S velikim naporom Kunovci izvukoše medvjeda na Jezero, a odatle volovima na Kunovo. Kupilo se i veliko i malo i razgledali ga. Djeca, a naročito mala, su samo izvirivala iza zgrada ili majčinih skutova.

Alija je tog ljeta prebolio, ali na povrijeđeno oko više nikad nije progledao. Ostao je ćorav. Zbog toga, prozvaše ga Alija-Ćoralija.

Ćoralija se dva puta ženio. Jednom kao momak, a drugi put kao udovac i oba puta sa mladom djevojkom.

Prva izabranica mu je bila iz sela Selišta, iz porodice Belkić. Ne znamo kako joj je bilo ime.

Ona mu je rodila kćerku Dragiju. Bila je crnputa ljepotica. Otac Ćoralija ju je udomio u zaselak Bandoviće za Gluhać Bećira. Ostala je iste godine mlada udovica. Ponovo se Dragija udala u selo Miriće za Klinac Muju kojem je rodila sina Sulju.

Druga Ćoralina izabranica je bila lijepa i visoka, tankovijasta Ajkuna od porodice Rizo, iz sela Toholji.

E, vidite, to je bila naša pranena, kako se danas veli prababa, jer je rodila moga djeda Mahmuta, te sinove Osmana i Ferhada.

Pranena Ajkuna, pored čuvene ljepote i vrednote, bijaše i veoma brižna majka. To je bio srećan i uvijek, s poštovanjem, spominjan brak, u kojem su se, pored tri sina, rodile i kćerke Bega, Ibrima i Dragija.

Ferhad, kao desetogodišnji dječak, je tragično okončao svoj život. Utopio se u Spijemuškom viru koji je najdublji i najopasniji na rijeci Čehotini.

Osman se ženio. Ne zna mu se ime izabranice kao ni njeno porijeklo. Jedino se o njemu zna da nije imao muškog potomka, pa nije mogao ni razviti porodičnu lozu.

Begija je odabrala za supruga meni nepoznatog momka u familiji Rahimić sa Čelebića. Sin joj Muharem doživio je duboku starost.

Njegov starački život, uostalom kao ostalih čelebićkih Muslimana, prekratila je četnička kama 9. januara 1942. godine.

Kćerku Hasku, Begija je udomila za Henda Hasana iz Foče. Haskina kći (ime nepoznato) se udala za Selimović Šaćira, takođe Fočaka, koja danas, u tom gradu, ima vrlo brojne potomke.

Ibrima svoju bračnu sreću nađe u selu Haljovinama. Sa svojim suprugom Dedović Salkom, ostavila je brojne potomke.

Dragiju je bračna sudbina odnijela u selo Miriće. Udala se za momka iz porodice Klinac. Jedan dio njenih, vrlo brojnih, potomaka sada živi na Tvrđacima, a dobar dio se iselio u Tursku.

E, tako, moj čitače! Uvjeren sam da si zapazio da sam u tretmanu osoba dao prioritet muškim potomcima, a da još, uvijek nisam spomenuo ime Mahmutovo, sina Čoralinog. Da, svakako, jer za to imam posebnih razloga.

Kako smo se uvjerali, Alija Trako Čoralija imao je sedmero djece, od kojih je jedno žensko iz prvog braka. Od sve te brojne njegove djece Mahmut je imao sreće da ostane jedini u roditelja i da naslijedi cjelokupnu imovinu oca Alije Čoralije.

Neka mi se, slučajno, ne zamjeri što ću o ovome našem pretku pisati sa nešto više pijeteta, jer on to i zaslužuje.

Preuzimanjem cjelokupne trakovine, njegovim shvatanjima i poimanjima života, uopšte, nekim događajima u njegovo doba življenja, on za nas kunovske Trake čini ogromnu prekretnicu u smislu bitisanja i razvoja samosvijesti, realnosti i logičnosti ulaženja u suštinu svega onoga što nas okružuje.

Rođen je 1828. godine, kao treće dijete iz drugog braka Ćoralinog. Umro je u starosti, po navršenoj 85-toj godini. Kako se vidi, živio je manje od svog oca, za nepunih 36 godina.

Vrlo cijenjen, čestit i do uzvišenosti poštovan, svoju plemenitu dušu je ispustio 20. januara 1913. godine – godinu dana prije početka Prvog svjetskog rata.

Njegov grob se nalazi pred kunovskom džamijom, koga njegovi mnogi potomci i sada redovno posjećuju – odajući mu dužno poštovanje.

Nišane mu je vlastoručno izradio sin Ferhad-efendija od kamena milj iz mjesta Miljevine. To je mjesto dvanaest kilometara od Foče prema Sarajevu – danas poznati rudnik mrkog uglja.

Zanimljivo je reći da su njegovi nišani, do danas, ostali neoštećeni. Svojim oblikom, veličinom i dekorativnošću predstavljaju malo umjetničko remek-djelo. Kada se priđe ovoj grobnici odmah posjetiocu pada u oči neuobičajeno veliki raspon između nišana. Taj raspon, odnosno rastojanje od prednjeg do zadnjeg nišana, iznosi tri metra i trideset i pet centimetara.

Po shvatanju neupućenih ljudi, to rastojanje predstavlja visinu umrlag. Međutim, to ima sasvim drugo značenje. Naime, radi se o jednom muslimanskom običaju koji ima svoje značenje i objašnjava nam koliko je pokojnik u sredini, u kojoj je živio i djelovao, bio poštovan, kako se to danas kaže – bio velikan.

A, naš predak djed Mahmut je zaista bio velikan. Nije bilo odžaka od Foče do Čajniča, Pljevalja (Taslidže), Žabljaka, Kalinovika pa i šire gdje nije bio poznat i priznat i priman sa poštovanjem i ljubavlju – kako među Muslimanima, tako isto i među Srbima, i dan-danas se svugdje s poštovanjem izgovara njegovo ime, bilo za dobročinstvo, bilo za junaštvo, bilo za čojstvo ili za neki zanimljiv događaj koji je bio vezan za njega.

Po visini je bio dvometraš, izrazito plećat, crnopurast i lijepe vanjštine kako to može biti gorštak. Priča se da je imao divovsku snagu. U tjelesnoj težini, u našem kraju, ni do danas ga još niko nije nadmašio. Posmatrajući ga, ljudi su mu se divili. Na račun njegove visine i težine, često su padale opklade.

Težina mu je varirala između 130 i 140 kg. Zaista imponantna težina. Ta njegova sopstvena težina ga je primorala na to da je na put, obavezno, vodio dva konja koja je naizmjenice jahao.

Služio je tursku redifu u tri navrata i to sva tri puta u Mostaru, godine 1856, 1875. i 1876.

Kada je 1882. godine buknuła buna (ustanak) protiv zuluma Turaka Osmanlija, bio je aktivni borac-ustanik. Tu bunu su Turci ugušili u krvi. Da bi izbjegao osvetu Turaka, djed Mahmut je živio ilegalno u selu Bukovici koje je pripadalo Kadiluku Taslidža. Nakon amnestije, povratio se u svoje rodno selo Kunovo i nastavio nesmetano da živi.

Narod kunovskog kraja ga je odmah imenovao svojim muhtarom (starješinom). Imajući na umu činjenicu da je Turcima dugovao svoju ustaničku aktivnost protiv njih, nisu mu vlasti htjele ozakoniti takav izbor, ali pod upornim pritiskom naroda, popustila je i, napokon je dobio svoj muhur (žig).

Novouspostavljena austrougarska vlast mu je objeručke 1878. godine priznala starješinstvo i zamijenila turski svojim muhurom.

Zbog učešća u buni protiv Turaka, austrijska vlast mu je dodijelila i posebno priznanje.

Pored niza plemenitih djela, svake godine je za sve svoje suseljjane isplaćivao porez. Pošto taj njegov gest zaslužuje dužnu pažnju, opisat ću ga.

Muhtar je svake godine, u određeno vrijeme, iz Sreskog načelstva Foča dobijao spisak svojih seljaka sa godišnjim porezom. Ko nije svoj porez mogao ili htio platiti, vlasti su ga nemilosrdno maltretirale i vršile pljenidbu imovine. Da bi ih zaštitio od maltretiranja, muhtar Mahmut bi sabrao ukupan poreski dug svih obveznika, stavio u bisage vlastiti novac, otišao u načelstvo i platio za sve. Po povratku kući, skupio bi seljake i saopštio im to. Oni su mu, prema svojim mogućnostima tokom godine, bez kamata, vraćali dug.

Sudbina je htjela da se, kao i otac Ćoralija, ženi dva puta.

Prva mu supruga bijaše od Alića iz sela Budišića, po imenu Ajkuna. Rodila mu je sina Osmana i kćerke Dudiju, Dragiju i Ibrimu.

Drugu izabranicu je doveo iz sela Šadići. Imenom se zvala Muša iz familije Hodžić.

Nije mi poznato zbog čega je doveo drugu izabranicu, ali pretpostavljam da mu je prva umrla.

Djedova druga supruga Muša, rodila je sedmero djece, i to sinove Ferhada, Aliju, Sulju, Muju i Smaju, te kćerke Begiju i Šemsu.

Mujo, Smajo i obje kćerke su mu rano poumivali kao dječica.

Završavajući svoje kazivanje o djedu Mahmutu, moram reći da bi se o njemu mogla knjiga napisati. Između ostalog, vrlo je zanimljivo reći da je bio najbogatiji u tom kraju. Imao je svoje plaćene radnike koji su se u to doba zvali najamnici. O njima je vodio izuzetnu brigu. Bit će dovoljno da od svih spomenem Zahira Šandala.

Zahira je Mahmut unajmio kao starijeg dječaka. Kad je stasao u momka, sagradio mu je kuću i oženio ga, pretvorivši ga tako u samostalnog domaćina.

Mahmut, djed moj, sahranjen je na, za te prilike, najdostojanstveniji način. Na sahrani su učestvovali i Srbi i Muslimani koji su došli iz tri okolna sreza. Ne zna se koliko je bilo učesnika sahrane, ali se i danas pripovijeda da od tada, pa do danas, u cijelom Završju nije bilo veće sahrane. To je bilo 20. januara 1913. godine, od kada se i računa dan njegove smrti.

Istog dana, muhtarski muhur, po želji svih Kunovaca, preuzeo je njegov najstariji sin Osman.

E - tako! A, sad je na redu moje daljnje kazivanje o prvim potomcima moga djeda Mahmuta, čiji sam unuk i ja Mujo (Sulje) Trako. Pa onda, počnimo redom, kao i u dosadašnjem kazivanju.

Osman, kao što smo rekli, rođen je iz prvog braka 1876. godine, a umro 1923, rano sa svega 47 godina življenja.

Supruga mu je bila Dudija Hadžić iz sela Šadića. Imala je nadimak Kukavica - zbog čega - ne znam, a mi djeca smo je svi voljeli, jer je sa nama čuvala janjce, pripovijedala nam je lijepe priče i igrala se s nama.

Između mnogo, mnogo zgoda koje nam je znala prirediti želim opisati samo jednu.

Naime, jednog lijepog i vrućeg ljetnog dana, s njom – dabome - čuvajući janjce, kupalo se nas 15 dječaka u koritu na Njivama. Baba nas je nagovorila da se goli potpuno premažemo plavom ilovačom. Kada smo to završili, postrojila nas je u kolonu i nagovorila da tako protrčimo kroz selo.

Jao ti ga nam je bilo. Kogod nas je stigao dijelio nam je „darove“ po golim stražnjicama. Bježeći po spas našoj babi, za nama su jurile seoske džukele zbog kojih smo još brže trčali.

Dužan sam objasniti, zbog čega smo je zvali babom. Naime, ko zna od kada, pa sve do danas, žena koja porodiljama vrši porod zove se baba. Tako je zovu sva djeca koju ona porađa i to što ih ona (baba) prva dotakne rukom. E, ta naša baba je nas bezbroj porodila i vjerovatno nas je zbog toga sve i voljela.

Svi su je upamtili i po tome što se bavila magijom.

A, sad o Osmanovim potomcima...

Imao ih je četiri, i to dvoje muških i dvoje ženskih. Mahmut Mašo, rodio se 1907. godine. Dosta dugo je živio, 72 godine. Sahranjen je 15. januara 1979. godine.

Bračnu zajednicu je sačinjavao sa Džomba Nazom - Kazom iz sela Toholji.

Sa djecom nisu imali sreće. Takoreći svih petero, koliko su ih imali, završili su tragično. Najstariji Safet umro od astme prije rata, a najmlađi mu brat, također Safet, u petoj godini umro od tifusa u Rosuljama kod Tešnja kao izbjeglica. Dvije im kćerkice, mlađe od deset godina, ubijene od strane četnika.

Huso je jedino ostao živ. Pazili su na njega kao malo vode na dlanu, kako se loza ne bi ugasila. No, i on je tragično završio život 15. jula 1972. godine. Husina supruga Kurt Ziba iz Račiča, ostala je mlada udovica sa četvero nejake djece: tri sina - Sulejman Eko, Hasan i Mahmut Maji, te kćerkicom Mirzom.

Eko je autolimar, nastanjen i zaposlen u Sarajevu.

Hasan je ekonomista, zaposlen u gradu Foči.

Mirza udata u selo Dogani kod Jajca i ima kćerkicu.

Mahmut Maji je živio sa majkom Zibom u Kunovu. Poginuo je kao policajac 24. 2. 1998. godine u Sarajevu.

Muharem Mušan, rođen je 1910. godine, a umro u januaru 1986. godine.

Kod Foče, u selu Đeđovo, 1954. godine kupio je imanje i iselio se iz Kunova s porodicom.

Mušanova suđenica je još živa. Ime joj je Nasfa. Dovedena mu je iz čuvene familije Dizdar iz sela Prečice kod Pljevalja. Rodila mu je četiri sina i dvije kćeri. Jedan im je sinčić (ime mu ne znam), još kao sisanče, umro u istom mjestu kao i Mašov Safet.

Ostali su mu sinovi Muhamed, Kemal i Ramiz, te kćerke Fatima i Alija živi.

Muhamed je kao učitelj zasnovao porodicu, živi i radi u Odžaku. Ima ženu Mariju i kćerku Sanelu. Završio je i školu rezervnih oficira. Sad ima čin kapetana.

Kemal je elektomehaničar. Živi i radi u Sarajevu. Ima sina Damira i ženu Lepu.

Ramiz živi u zajedničkom domaćinstvu sa svojom majkom Nasfom, suprugom i djecom u selu Đeđevo. Inače, stalni je radnik u pilani Brod. Djeca su mu Alen, Adik, Amir i žena Safeta.

Fatima, udata Kuno, živi u Hrasnici kod Sarajeva, a kći Alija u Hadžićima.

Toliko o Osmanovim sinovima Maši i Mušanu, i o njihovim potomcima. Još samo moram zapisati koju riječ o kćerkama mu Rabiji i Zejni.

Rabija je svoju sreću našla za Šućrom Hodžićem u selu Grdijevići. Potomci su im se iselili u Gunju gdje i sad žive.

Zejna, za svog odabranika je uzela Hasana Muratovića iz Račića – Vikoč. Sinovi su joj Asim, koji živi u Zagrebu, a Alija živi s njom na imanju. Sinovi, kao i sve tri kćeri su zasnovali brakove.

Pošto ću o djedovim sinovima, Ferhadu, Aliji i mom ocu Sulji kazivati u malo opširnijem svjetlu nešto kasnije, prvo hoću da napišem koju riječ o njegovne četiri kćerke i to:

Dudija, uz očev blagoslov, udala se u Pračicu za Dizdar Nezira. Iz njenog braka su rođeni Lutvo, Emta i Vezira. Iselili su svi u Tursku 1925. godine.

Emta je za svojim izabranikom stigla čak u selo Kasidol - Priboj n/L. Brojni potomci su joj živi, a prezivaju se po ocu Dedagići.

Dragija se udala u lijepo selo Čestin za Vrana Muju. I oni su se iselili u Tursku, okolina Konje.

Ibrima je za supruga odabrala Osmana Dedića, komšiju iz njenog rodnog sela.

Rodila je pet sinova: Murata, Aliju, Ševala, Džafera i Muharema, te kćerke Ajkunu i Nazu Kuprešku.

Ta moja nesrećna tetka Ibrima, doživjela je surovu tragičnu smrt. Doživjela je sudbinu brojnih komšija. Prvo je mrcvarena, da bi, naistrag, bila krvavom zločinačkom rukom četnika preklana i sa ostalim žrtvama sagorena u zapaljenoj kući.

Njeno najmlađe mezimče Muharema su preklali isti dan, a još nije bio napunio 12 godina. Kakvog li užasa kad smo ga 12 dana gledali sa ogromnom ranom ispod dječijeg grla.

Kad je izdahnuo sahranili smo ga u snijeg, jer drugačije nije moglo od pušcanih zrna koja su zujala kao rojevi pčela. Tek po dolasku naših oslobodilaca partizana, sahranili smo ga u groblje.

Na podmukao i drzak način ubili su joj i sina Murata. Bio je oženjen od porodice Šarvala iz Popratna. Ona je imala sreću da bijegom izmakne užasnoj smrti. Sa sobom je spasila i kćerkicu, jedinicu.

Što se tiče Ševala, s ponosom ističem da je bio pravi hajduk-junak. Dugo je svetio svoju majku i braću. Osvetu nije iskaljivao nad nedužnom čeljadi. Tukao je samo četnike i to one za koje je znao da su krvoloci. No, jednog dana, poginuo je u neravnopravnoj borbi 1943. godine.

Od ratnih posljedica dječarac Džafer je umro u Foči 1946. godine.

Ajkuna je pred rat udata u Šadiće, za Hodžić Zejnla. Muža su joj 1942. godine na podmukao način ubili četnici, a ona se ponovo udala za Kržilo Halila. Iselili su se u okolinu Prnjavora.

Naza Kupreška se udala, također prije rata, u Bukovicu za Šabović Mustafu. Po oslobođenju, 1946. godine, ona je sa porodicom naselila očevinu. Umrla je 1986. godine.

Brojni su joj potomci koji žive dijelom na imanju, Foči i SR Njemačkoj.

Kao što vidite, od pet Ibriminih sinova, samo je ratnu golgotu preživio Alija. Poginuo je 1992. godine u Goraždu, a 13. septembra ukopan je pod Bogušićima.

S posebno dužnim poštovanjem, o njemu mogu pisati mnogo, jer on to višestruko zaslužuje.

On, Alija Delić, vrli sin moje tetke Ibrime živio je u zasluženom mirovini, stalno nastanjen u radničkom naselju Vitkovići. Poginuo je 1992. godine.

Pred sam početak Drugog svjetskog rata, završio je medresu i hafizluk u Foči.

Alija Delić još kao učenik osnovne škole, osobito kad je stasao u mladića – sve češće je ispoljavao visoke kvalitete oštromnosti, samopregornosti i neustrašivosti. Od dječaćkih nogu, pa sve do današnjih dana, najveći dio vremena je provodio u drugovanju sa lijepom knjigom. Posebno je bio zainteresovan za historijsku nauku o čemu je pročitao i skupio mnoga djela. Veoma puno je doprinio na istraživanju i sistematizaciji historijske građe Gornjeg Podrinja, u čemu je posebnu pažnju poklonio svome rodnom Kunovu.

Vrlo emotivno je bio vezan za svoje dajdže, osobito za Aliju, od kojih je usvojio puno pozitivnih karakternih osobina.

Kad su četničke horde 10. januara 1942. godine, kao strvinari, u nerazumno velikom broju nasrnuli na goloruki narod Kunova, latio se jedne od dvije puške i sa svojim dajdžama Alijom i Suljom vodio divovsku borbu za spas stanovništva od četničkog pogroma. Ta, neravnopravna borba je vođena danonoćno 38 dana, sve do 17. februara 1942. godine.

Pogibijom Trako Alije i ranjavanjem Sulje Trake, ostao je sam u borbi, tukući se lavovski za odbranu zgrade u kojoj je spašeno 62-dvoje čeljadi, mahom žena i djece.

Zbog svoje izuzetno velike hrabrosti, visokog intelekta, emotivnosti i drugih njegovih plemenitosti, narod rodnog mu Kunova se prema njemu odnosio s visokim poštovanjem.

Čedomir Minderović u svome djelu „Za Titom“ više puta sa simpatijama spominje Aliju Delića.

Kuljuk Dika iz Goražda je njegova vjerna supruga i životna saputnica. Dika i Alija imaju kćerku Šefiku i sina Šefketa. Oboje žive i rade u Goraždu. Šefika je doktor medicine, a Šefket tehničar kemije.

O Aliji dugujem još kazivanja. Ona su vezana i za moje doživljaje, pa će o tome još koji put biti riječi.

Naredni tekst posvećujem mojim amidžama Ferhadu i Aliji, kao i svom dobrom ocu Sulji. Kao i ostalim Tracima, i uz njihova imena ću kazivati o njihovim potomcima, a to je moja generacija i uzrasta sadašnje najmlađe generacije sa njihovim potomcima.

Prije nego pređem na opisivanje ove tri ličnosti i potomaka im, još jedanput valja podvući da su sva trojica sinovi djeda Mahmuta i to iz drugog braka.

Svi naraštaji, koji su došli i koji dolaze poslije, trebaju znati jednu veoma značajnu činjenicu. Naime, radi se o sljedećem. Njih trojica su prvi pismeni ljudi ne samo među kunovskim Tracima, ne samo u Kunovu uopšte. Imali su svoju dosta bogatu biblioteku, preplaćene razne časopise i neke listove dnevne štampe.

Poslije školovanja, svoje znanje su upotpunjavali kontaktima sa obrazovanim ljudima i čitanjem, koje su vrlo rado prenosili na sve one koji su željeli to i koji su ga uspješno i korisno primijenili u praksi.

U selo su unijeli i neke revolucionarne promjene u oblasti poljoprivrede kao što je moderno pčelarenje, uzgoj i kalemljenje sortnog voća, uvođenje sortnih grla stoke, praktična primjena agrotehnike itd.

Da djed Mahmut nije njih trojicu školovao, da ih nije vaspitao i odgojio u duhu poštenog ponašanja, da im nije stvorio visoke radne navike, pitanje je da li bi iza njihove smrti današnje tri generacije kunovskih Traka bile ono što jesu. Zbog toga im moramo izuzetno biti zahvalni i njihove vrline prenositi s koljena na koljeno, a za nezaboravno sjećanje sve potomke svoje voditi da posjećuju njihove grobove, da ih održavaju i čuvaju, da sa sjetom na njih polože stručak cvijeća; da ih odvedu i pokažu im dično i veličanstveno Kunovo gdje su im nikli preci još prije ravno 360 godina.

To što u nekoliko rečenica rekoh o njima tako treba, jer su im to bile zajedničke osobine, a svi ljudi imaju i individualne osobine, pa i oni - onda mi je obaveza da o njima ponaosob kažem koju riječ i to po starini.

Ferhad je najstariji. Rođen je 1893. godine. U 76-toj godini, njegovo, nadasve, plemenito srce prestalo je da kuca u fočanskoj novoj bolnici, u ranim jutarnjim satima 1969. godine, sedmog januara.

Osjećam se dužnim kazati da mu je sahrana bila veličanstvena. Bez obzira na vremenske nepogode, na sahranu su mu došli poznanici,

prijatelji i rodbina i srpske i muslimanske nacionalnosti od Foče, Goražda, Čajniča, Kalinovika, Pljevalja. Bilo je tu nekoliko hiljada prisutnih koji su ga, poredani u dva špalira, s ruke na ruku prenijeli u groblje na Tekiju i dostojanstveno su ga sahranili uz punu vjersku ceremoniju i počast.

Grobnicu mu krasi estetski nišani, sazdani od zelenog granita, koju poklonici obilaze i odaju mu dužno poštovanje.

Teološko obrazovanje je stekao pohađajući Hadži-Mehmeda Kukavice medresu u Foči. Po povratku u svoje Kunovo, postavljen je za imama kunovske džamije u kojoj je obavljao teološke poslove sve do njenog uništenja. Također, od tada, pa do svoje smrti, bio je poznatiji pod imenom hodža Trako Ferhad-efendija, a u Kunovu kao hodža Trako.

Izgradnjom kunovske škole postavljen je za vjeroučitelja.

Bio je izuzetno cijenjena i poštovana ličnost u cijelom Završju. Iskusan, sa velikim kvantumom znanja, simpatičan i širokogrud rado i s ushićenjem, srdačno je priman za gosta u svaku i srpsku i muslimansku kuću.

Svojom vidovitošću, znao je predskazati buduće događaje i zbivanja, kako u društvenim tako i u prirodnim i političkim događajima.

To je jedan od glavnih razloga što ga Srbi danas rado spominju i što kažu: „... Bio je to sveti 'odža.“

Ne samo oni ljudi koji su ga zapamtili, nego i oni mlađi Kunovci će vam o njemu reći puno toga lijepog. Sa simpatijama oni pričaju o poukama koje je davao, o njegovim brojnim vrlinama, o savjetima koje je nesebično pružao svima bez izuzetka. Mnoštvo je u narodu ostalo njegovih mudrih kazivanja, legendi, priča, a nadasve stihovi i izreke koje danas egzistiraju kao narodne.

Ja sam uvjeren da će neko od njegovih današnjih darovitih potomaka napisati knjigu o njemu, jer bi bila nenadoknativa šteta da se moj strikan Ferhad zaboravi.

Od bezbroj njegovih vrlina meni je najsimpatičnija njegova sklonost prema streljaštvu i lovu. Možda je to zbog toga što mi svi, koliko nas ima danas živih, volimo to isto, jer smo to primili od njega i amidže Alije.

U cijeloj Završi bio je nenadmašan strijelac. S lakoćom je, na divljenje ljudi, mogao pogoditi iz karabina svaki stojeći cilj i one pokretne ciljeve, bez obzira na veličinu i brzinu kretanja.

Vojsku nije služio. Bio je te obaveze oslobođen, jer je bio sveštenik. Nikad nije obukao vojnu uniformu, niti je učestvovao u bilo kakvim vojnim aktivnostima, jer je rat mrzio iznad svih amoralnosti. Možda ta njegova averzija prema ratu počinje od jednog njegovog neugodnog doživljaja iz 1916. godine. Dogodilo se to ovako:

Te godine, iz Čelebića je evakuisan jedan puk austrougarske vojske. Koji dan iza tog događaja u Čelebiće je umarširala neka jedinica iz Kneževine Crne Gore. Crnogorci su spalili sve vojne objekte.

Koliko su se Crnogorci tu zadržali, meni nije poznato, ali to za događaj koji ću opisati nije ni bitno. Evo opisa tog događaja:

Jednog dana u selo upade crnogorska patrola i, bez ikakvih obrazloženja, uhapsi moje amidže Ferhada i Aliju i odvede ih u improvizovani vojni logor Borovac. Tu ih je preuzeo jedan oficir i, s tom istom patrolom, odveo kod Vrela u Homarinu. Tamo ih je vezao njihovim trobolosima za jednu homoru i zaprijetio im smrću da, ako ne ubijede majku da ih otkupi zlatom, bit će strijeljani.

Predložili su im da ih vrate kući da s majkom o tome porazgovaraju.

Pristali su.

Kao što je to bio red i običaj u to vrijeme, nezvani gosti su bili pogošćeni šerbetom, kafom i obilnim ručkom.

Nakon toga, oficir je majci polako, hladnokrvno, s puno ozbiljnosti saopštio:

- Kaduna (gospođo)! Ako mi odmah ne predaš svo zlato, na tvoje oči ću ti ubiti oba sina, a tebe ću polako sjeckati, rezati, parati i bosti dok mi zlato ne predaš.

Majka je brzo zaključila: bolje dati tu hrpu gvožđa, nego izgubiti oba sina, pa reče:

- Gospodine! Evo ti ključ. Donijeću ti čekmedže i uzmi sve.

Predade mu ključ, ode u izbu, donese i spusti pred njega čekmedže od rezbarene javorovine i ukrašeno srebrenim motivima. Pravo umjetničko remek-djelo.

Oficir zavuče ključ u bravu. Okrenu ga u desno jedanput, pa drugi put i podiže poklopac. Pred očima sinu zlato u svom svom sjaju - kao žežena žerava.

Pljačkašu se ote na usnama ispod gojnih brkova širok osmijeh, pogleda u nenu Mušu, promiješa šaketinom po dukatima, uze onaj najmanji od pola grmiluka, pruži ga nani i reče.

- Čoče kaduna, naj ti ovi dukat da znaš da ni ja, bogomi, nijesam čojek bez obraza.

Ja' – moj čitaoče, čudne li ironije. Samo taj polugrmiluk od toliko oka zlata.

Pošto nana Muša zbunjeno uze ovaj maći zlatnik, taj časni crnogorski oficir (ja „velike“ li mi časti) sve džepove napuni zlatnicima i vrati joj čakmedže, govoreći:

- Alalim ti sinovima živote i ostaj mi kaduna s bogom. A, ovaj dukat ti davam da, čoče, vidiš da sam pravi, pošten čoek.

Potom tri puta udari dlan o dlan, našto uđe u sobu patrola, pa pokazujući im prstom u prazno čekmedže reče:

- Evo, crnogorski sokolovi, viđite da je ovaj kuver prazan i da u njemu nije bilo dukata.

Namignu im šeretki, zavuče ručurdu u džep, pa izvuče punu šaku dukata i pruži je vođi patrole:

- Uzmi Jole, boga ti! Nejma vala više ni jedan. Ti ćeš, sokole moj, ovo bracki izdijeliti sa ovom ostalom braćom. Šta će meni? Nejmam ti ja ni kućeta ni maćeta.

Da li su mu povjerovali ima li ili nema više još dukata – ne znam. Ustadoše i odoše.

Sve se to zbilo jednog sunčanog petka. U narednu nedjelju, kad Srbi praznuju, eto ti iz Borovnika Stevanović Maksima.

Nana Muša, kao glava kuće, izrazi mu dobrodošlicu, ponudi mu skemliju, ugosti ga kahvom i šerbetom.

Razgovori se odvijase o uobičajenim stvarima. Maksim se, za razliku odranije, ponašao ponosit, veselo i razdragano. Nana Muša je dobro zaključila da to njegovo neuobičajeno ponašanje nešto kazuje, ali nije nikako mogla naslutiti zbog čega. No, nije mu ni jednim gestom pokazala da je to čudno ponašanje kopka. Držala se hladno, ozbiljno i dostojanstveno kao da se prekjuče ništa nije dogodilo.

Već, u neko doba – Maksim će:

- A, boga vi, kaduna Mušo, znaš li kad je ono lanjske godine bijag s našim popom kod tebe na kavi?

- A, znam, bolan komšija, kako ne bi znala.

- E, vidiš Turkinjo!

Nana Muša u čudu se začudi da ju komšija Maksim tako oslovljava, a Maksim nastavi.

- I, ti prvo dade kavu popu. Pa, da rečemo, i to bik ti prostio, ali - jope njemu prvom ponudi šerbe i gurabiju. E, da vi rečem, Maksim, jest vukara, ali - nek je pop, pop, ja oču da sam od njega stariji. E, viđi! To što vi Crnogorci opljačkaše zlato, seved sam vi ja, jer čoče, neću da pop bidne bolja glava no ja.

Ustade i ode bez pozdrava.

Ovu istinitu priču, mada bi se roman mogao napisati, završavam i dajem vam do znanja da je tada svo, ama baš svo zlato djeda Mahmuta opljačkano. Bilo je to, za današnje vrijeme, basnoslovno bogatstvo. Slikovito rečeno, da nam je to zlato nekim slučajem imati sada u rukama, mogli bismo otvoriti banku.

Zapazili ste da je i on kao i mnoge muške tračke glave umro u januaru. Isto tako, imao je sudbinu da je ženjen više puta, opet – kao mnogo Traka. Tri puta se ženio.

Njegova prva, ali istinska ljubav bijaše Mevzuna. Priča se da je to bila, do tada, najljepša nevjesta koja je došla u Kunovo. Mlada, visoka i crnopurasta. Rođena je 1900. godine u Šunima, u porodici Tahto. Živjela je samo 33 godine. Umrla je 18. maja 1933. godine, ostavivši za sobom šestoro djece.

Drugi put je za suprugu uzeo djevojku iz Toholja 1934. godine – Hankiju Džomba. Ona je umrla u januaru 1943. godine od tifusa na Haljovinama. Iza nje je ostalo troje djece.

Po treći put, 1953. godine, oženio se Šandol Selfijom, koja se poslije njegove smrti preudala.

Kao i sve nas, ratni vihor ga je nosio od nemila do nedraga.

Doznajući da mu prijete smrtna opasnost, njegovi kumovi Lazar i Mirko Đurović su ga decembra 1941. godine sklonili kod sebe u selu Petinama.

Pošto mu je i tu zaprijetila opasnost, jedne hladne noći su ga proveli preko Čehotine na slobodnu teritoriju u Bukovicu. Odatle se potucao po Sandžaku, Crnoj Gori, Srbiji i Bosni da bi konačno oslobođenje dočeka u selu Vukovu kod Tešnja sa ono malo preživjele mu familije.

Sa ostalim tračkim i kunovskim porodicama se vratio u rodno Kunovo 1946. godine.

Bio je postavljen za sekretara Mjesnog odbora u Vikoču i Čelebićima koju dužnost je obavljao sve do rasformiranja istog. Također, u više navrata je biran za odbornika društvenih organizacija Sreza Foča.

Od ukupno devetoro djece, rat mu je preživjelo petoro. Ostalo četvero su poubijali četnici i to:

- Smail, najstariji sin, rođen 1919. godine ubijen je 10. januara 1942. godine prilikom opšteg napada četnika na Kunovo;

- Šefket, rođen 1921. godine, poslije užasnog mučenja, zvjerski je ubijen od četnika avgusta mjeseca 1943. godine;

- Fatima Fahra, kao sedmogodišnja djevojčica i

- Hamzalija, kao petogodišnji dječak u selu Bukovica kada su ih četnici žive bacili u vatru, pa su tako izgorjeli.

O djeci koja su mu preživjela rat dajem sledeće podatke:

Abdurahman, rođen 16. januara 1923. godine. Umro je u 64. godini starosti 15. augusta 1987. godine u Foči. Sahranjen je u Tekiji pored svog oca Ferhada. Po zanimanju je bio diplomirani ekonomista. Sve do penzionisanja vršio je odgovorne dužnosti u društvenopolitičkoj zajednici Foča. Imao je čin podoficira JNA. Bio je oženjen Zemkom Ahmić iz sela Papratno kod Vikoča. Imao je tri sina i dvije kćerke i to:

Hamzalija, rođen 3. marta 1951. godine. Inženjer je zaštite na radu. Oženjen je Sefo Mirsadom iz Stoca. Ima sinove Timura i Zlatana, te kćerku Azru. Živi i radi u Sarajevu.

Džemal, rođen 21. decembra 1953. godine. Precizni je mehaničar. Oženjen je sa Hadžić Enisom. Ima sina Tarika. Živi i radi u Foči.

Zineta Beba, rođena 25. marta 1955. godine. Udata je za Loju Omera. Ima sina Kemala i kćerku Merimu. Frizer je za dame. Radi i živi u Foči.

Ferhad, oženjen je sa Indirom iz Huma. Ima zanat bravara i laborant. Nije zaposlen. Živi u očevoj kući u Foči. Svom sinčiću je nadjenulo ime svoga oca Abdurahmana.

Alma, rođena 29. januara 1963. godine. Još je neudata. Završila je gimnaziju i frizerski zanat. Zaposlena je. Živi sa majkom Zemkom u očevoj kući.

Šemsa, rođena je 1926. godine. Udala se za Klepo Ibru. Ima kćerke Mujesiru (profesor), Sadetu i Suvaduu (obje ekonomisti). Šemsa živi od muževljeve penzije u vlastitoj kući na Butmiru kod Sarajeva.

Džemal, rođen 29. septembra 1929. godine. Žena mu je Milka, rođena Talajić, umrla 24. novembra 1984. godine. Džemal je bio profesor filozofije i rezervni pješadijski major. Nosilac je 14 odlikovanja i niz drugih priznanja. Kao umirovljenik živio je u Zenici. Džemal je umro 17. decembra 1991. godine. Iz braka sa Milkom ima sina i kćerku. Sin Benjamin, rođen je 8. juna 1951. godine. Završio je Vojnopomorsku akademiju i komandno-štabnu školu.

Aktivni starješina u JNA. Sad je u činu kapetana korvete (rang majora). Nosilac je tri odlikovanja. Oženjen je sa Silić Ankom sa otoka Korčula. Imaju sinove Olivera i Damira. Sada žive u gradu Splitu.

Vesna je rođena 23. juna 1954. godine. Doktor je medicine. Udata za Omerhodžić Rasima iz Bijelog Polja. Imaju sina Dinu. Živi i radi u Zagrebu.

Šahza je rođena 1931. godine. Udata je za Ahmić Ragiba. Ima sina Esada, te kćerke Zumru, Mevzetu i Samru. Živi od muževljeve penzije u vlastitoj kući u Foči.

Džemila je rođena 1936. godine. Udata je za Bajramović Šerifa. Ima kćerku Lejlu. Živi u gradu Sarajevu.

Drugi sin djeda Mahmuta je Trako Alija Novalija. Rođen je 1894. godine. Poginuo je 10. januara 1942. godine.

Imao je završenu teološku školu, ali se svešteničkim pozivom nije bavio.

Služio je u Austrougarskoj vojsci i učestvovao u borbama protiv Italije na Monte Grapi, Pijavi i Tirolu. Imao je čin kaplara. Za hrabrost na frontu, car ga je odlikovao zlatnom kolajnom.

U doba Kraljevine Jugoslavije, politički je bio opredijeljen u Stoja-dinovićevoj stranci.

Kralj Aleksandar Karađorđević ga je odlikovao Ordenom svetog Save. Od 1927. do 1941. godine stalno je biran za potpredsjednika Opštine Čelebići, a od 1941. do dana pogibije, bio je predsjednik te opštine.

Od svih ljudi, koliko ih je bilo u Završju, nijedan nije imao veći autoritet od njega - podjednako i među Srbima i među Muslimanima. Bio je vrlo strog, a još više pravičan. Zbog toga su mu ljudi rado dolazili da im presuđuje u sporovima.

Za vrijeme svog predsjednikovanja u Opštini Čelebići žestoko se suprostavljao maltretiranju i progonu srpskog življa od strane fočanskih ustaša logornika Gagalijske. Čak štaviše, znao je lično da zasreće ustaške patrole i otima od njih Srbe. Zbog toga je više puta upozoravan od Gagalijske da se okani spašavanja i zaštite Srba, jer će, u protivnom, i sam izgubiti glavu.

I, naistrag u Foči je bila donesena odluka da ga se otpremi u logor smrti Jasenovac, ali to nije realizovano, jer su vlast preuzeli četnici.

O Novalinoj pogibiji će biti riječi u poglavlju koje govori o četničkom napadu na Kunovo.

Bio je oženjen sa Klinac Mejrom iz sela Mirići. Nešto kasnije oženio se i drugom ženom, kojoj je bilo ime Draga, tako da je imao dvije. Sa ovom drugom nije imao djece, a Mejra mu je rodila četiri sina i četiri kćerke.

Sin mu Osman je umro 1936. godine, kćerka Ajkuna i Zineta su 1943. godine umrle u logoru Alipašin Most, a Samiju su mu ubili četnici dok je još bila dojenče.

Prema tome, od Novaline – Alijine osmero djece, rat je preživjelo četvero i to:

Halil, rođen 1925. godine. Umro je u 56. godini života 1981. godine. Sahranjen je po sopstvenoj želji u porodično groblje u Kunovu.

Služio je JRM. Imao je čin podoficira. Inače, zanimanje mu je finansijska struka.

Mlad je zasnovao bračnu zajednicu sa Hodžić Šaćirom Šećom iz Podbrijega kod Uzlupa. Ona danas živi od muževe penzije u vlastitoj kući u Foči.

Djeca Halilova su:

Mehmedalija, živi i radi u Sarajevu. Oženjen je i ima kćerku i sina. Inače je završio metalski zanat, no kasnijim doškolovavanjem prekvalifikovao se u ugostiteljsko-turističkog radnika. Supruga mu je profesor.

Amil, VK električar. Živi s majkom u zajedničkom domaćinstvu, u očevoj kući. Zaposlen je u struci. Oženjen je, ima kćerkicu.

Samija, po zanimanju profesorica živi i radi u gradu Sarajevu. Udata je za Hasanbegović Fehima. Ima dvoje djece.

Ferida je viša medicinska sestra. Udata za Đaković Bećira u Goražde, gdje živi i radi. Ima troje djece.

Ekrem, rođen 1932. godine. Jedina tračka muška glava koja ima stalni boravak u svom dičnom Kunovu i čije je stalno zanimanje zemljoradnja.

Još uvijek u svome tijelu nosi puščano zrno koje ga je pogodilo pri četničkom napadu na selo 1942. godine.

Pored zemljoradnje, uspješno se bavi pčelarstvom, voćarstvom, stočarstvom i eksploatacijom šume. Inače, nadaleko je čuven kao napredni težak i smatra se za jednog od najboljih domaćina toga kraja.

Napamet poznaje sve domaćine iz Završja, a i oni njega.

Posjeduje urođeni intelekt visogog stepena. Puno se bavi čitanjem stručne i istorijske literature, časopisa i štampe. Ima TV i radio koje redovito prati, tako da zna svakodnevne događaje.

Poput svoga amidže Ferhada, s kojim se puno družio od malih nogu, Ekrem je živa enciklopedija i u stanju je da konverzira bilo s kim. Pitome je naravi, pun humora, uspješno zna da zabavlja okolinu oko sebe. Dva puta se ženio. Prvi put sa Kubura Emirom iz sela Petine, a drugi put sa Jašarević Esmom iz Bukovice.

Dužnost mi je da kažem da je Emira umrla vrlo mlada nesrećnim slučajem i da od nje u naše pleme nije nikada došla vrednija domaćica kao što je bila ona.

Poslije njene tragične smrti, ostalo je petoro malodobne djece.

Ekrem ima iz drugog braka troje djece. Praktično, znači da ih ima osmero i to:

Dževad je veterinarski tehničar. Oženjen je, ima dvije kćerkice. Živi i radi u Goraždu.

Osman je ugostiteljski radnik. Živi i radi u Sarajevu.

Naira živi i radi u Foči.

Zumreta je udata za Mehmedspahić Adema. Imaju sina i kćer. Živi u Butmiru kod Sarajeva.

Merzina se udala za sina Selima Kurta u selo Račići, kod Vikoča. Ima jednu kćerkicu.

Edhem je rođen 1937. godine. Magistar je ekonomskih nauka.

Oženjen je sa Hodžić Tesmom iz Kozarca. Imaju sina Aliju i kćerku Amilu. Edhem sa svojom užom porodicom živi i radi u Banjoj Luci.

Zubejda je udata u selo Vitine za Ramović Sulju. Imaju dva sina i dvije kćerke.

Sa Zubejdom završavam kazivanje o mojim amidžama Ferhadu i Aliji, kao i o njihovim vrlo brojnim potomcima, a daljnje kazivanje će se odnositi na mog dičnog oca i njegove potomke.

Suljo, najmlađe dijete djeda Mahmuta, je moj otac. Rođen je 1896. godine, a sa svojom plemenitom dušom se rastavio mjeseca januara 1943. godine. Neumitna smrt, koja je ratna posljedica, zatekla ga je na slobodnoj teritoriji u selu Haljovine. Tu smo ga i sahranili.

Bez pretjerivanja, i za svog oca mogu reći da je bio napredan zemljoradnik, uzoran muž i plemenit otac. Mi, njegova djeca, bili smo naočiti, što bi se reklo: pucali smo od zdravlja. On i naša brižna majka su zbog toga bili beskrajno srećni, pa su nam još više posvećivali pažnju i pružali roditeljsku ljubav. Da bi nam priuštili što što uspješniji razvoj i unapređenje gazdinstva, pa smo, tako, spadali u imućna domaćinstva.

Neka iskustva koja je otac stekao u Rusiji u Oktobarskoj revoluciji - smjelost, hrabrost i odvažnost - su mu, itekako, dobro došli u Drugom svjetskom ratu. Brzo i racionalno je razmišljao i donosio ispravne odluke.

U aprilskom slomu Kraljevine Jugoslavije bio je mobilisani borac 61. pješadijskog puka u Nikšiću. Njegovi dijelovi su vodili borbe protiv Talijana na pravcu Skadra i nanijeli su neprijatelju osjetne gubitke u tenkovima, tehnicima i živoj sili.

Moj otac i sve komšije, po kapitulaciji 61. puka, izbjegli su zarobljavanje i vratili se kućama. Kad je došao kući u ununiformi i naoružan nije bilo kraja radosti u porodici. Kršan i zdrav, u mojim dječaćkim očima

sam ga, obučenog u uniformu, doživljavao ka diva kome niko ne može i ne smije stati na put.

Iz Nikšića je dojahao na divnom konju, potpuno opremljenom za jahanje, čije bisage su bile pune puščane municije.

I njega književnik Čedomir Minderović više puta sa simpatijama spomine u svom ratnom dnevniku „Za Titom“. U tome dnevniku, Minderović je doslovice objavio svu prepisku koju je vodio on i moj rođak Alija Delić sa komandantom Specijalnog odreda Vrhovnog štaba, drugom Milanom Antončićem Velebitom - danas generalpotpukovnikom u penziji.

Minderović ga, s pravom, naziva herojom, i njega i ostale koji su pružili načovječanski otpor, odbranili kuću i spasili 62-je čeljadi, uglavnom žena i djece.

Što se tiče mog oca, ovdje ću prekinuti pisanje o njemu, jer će se njegovo ime i djelo više puta pojavljivati u ovom rukopisu.

Kao što je to i red, prvo ću posvetiti koji redak mojoj plemenitoj majci, sestrama i jednom bratu kojeg sam imao.

Što se tiče moje ličnosti, kao autor ovog rukopisa, zadržavam pravo da sebi posvetim posebno poglavlje.

Dakle, moja majka Dudija rođena je u porodici Ramović u selu Vitine, koje se ispred naše kuće vidi kao na dlanu.

Rijedak je bio slučaj da čovjek u životu sretne tako vrijednog radišu. Nije postojao posao na imanju i u domaćinstvu kojeg nije mogla znalački obaviti. Nenadmašna je bila u vještini predenja na preslici, ručnom krojenju i šivenju, tkanju, vezenju, pletenju itd.

U tom duhu je odgojila i nas - svoju djecu, a sestre posebno.

S pravom tvrdim, bila je to div-žena. Naistrag, u posljeratnom periodu, sve do svoje smrti, radila je sve poslove i izdržavala samu sebe.

Umrla je u dubokoj starosti, tako lagano, tako lijepo, da takvo umiranje može poželjeti svaki smrtnik.

Rodila nas je šestero djece i to dva sina i četiri kćerke: Muju, Ismeta, Mušku, Begu, Ismu i Hajru.

Hajra je bila malecka djevojčica kad je umrla, još prije rata.

Moj jedini brat Ismet je rođen 1932. godine. Od ratnih posljedica je umro kad i naš otac u selu Kržovi.

Nadiranjem četnika na Bukovicu, kidišući na goloruk i nedužan narod, sve redom koljući i ubijajući da bismo izbjegli uništenje od podivljale horde, evakuisali smo se u Čajniče. Bilo je to u februaru 1943. godine.

U Čajniču je mojoj sestri Muški umrla beba, a muža joj, nevinog mladića Kopriva Nazifa ubili su u decembru 1941. godine.

Ja sam Čajniče napustio nešto ranije, a majka, Muška, Beba i Isma poslije mene, da bismo se ponovo sastali i stanili u grad Tešanj gdje smo živjeli zajedno, sve do mog odlaska u partizane.

Majka i moje sestre su se 1946. godine, sa ono malobrojnog preživjelog naroda, vratili u opustošeno i do crne zemlje popaljeno i porušeno Kunovo.

Moje sestre Muška i Isma su ubrzo poumirale od ratnih posljedica, a Bega se nešto kasnije udala u Prečicu za Tolo Hasana, umrijevši i ona iz istih razloga kao one dvije sestre.

I, naistrag moja majka Dudija svoj posljednji starački dan je okončala ovako: Pošto je na vodi Ljeskoviku nasula vodu, krenula je kući. Sjela je nedaleko da se odmori. Oslonula se o plot svojim staračkim leđima, utihnula je i više se nije probudila.

Znači, iz loze mog oca Sulje sam samo preživio ja, Mujo, rođen 1923. godine, diplomirani pravnik, živim i radim u Sarajevu. Moja supruga je Deljkić Atifa iz Tešnja.

Imam sina Fajku, ekonomista. Oženjen je i ima sinčića i kćerkicu. Poginuo je 3. 5. 1993. godine u Sarajevu.

R E Z I M E

1. Imajući u vidu vremenski vakuum od 100 godina, o kojem je bilo riječi, u Kunovu se rodilo do Prvog svjetskog rata.....67 osoba.

Od toga broja su:

- muški.....33 osobe

- ženski..... 34 osobe

2. Poslije Drugog svjetskog rata iz loze Ferhada, Alije, Sulje, Maša i Mušana rođena je 51 osoba

Od tog broja su:

- muški.....29 osoba
- ženski..... 22 osobe

3. Pridošle udajom i primile prezime Trako.....35 žena.

U K U P N O:

- muških.....62 osobe
- ženskih..... 56 osoba
- pridošlih udajom..... 35 osoba

S V E U K U P N O..... 153 osobe

4. Od sveukupnog broja je otišlo u raznim slučajevima (gubici)

- odselilo se..... 5 osoba
- udato.....25 osoba
- preudato..... 1 osoba

Umrlo od Prvog svjetskog rata:

- muških.....12 osoba
- ženskih..... 12 osoba
- djece..... 10 osoba

Poginulo u Drugom svjetskom ratu:

- muških.....3 osobe
- žena..... 0
- djece..... 6 osoba

Umrli u toku Drugog svjetskog rata:

- muških.....1 osoba
- žena..... 2 osobe
- djece..... 5 osoba

Umrlo poslije Drugog svjetskog rata:

- muških.....6 osoba
- ženskih..... 6 osoba
- djece..... 1 osoba

Ukupni gubici..... 95 osoba

Prma tome, 29. novembra 1989. godine, iz kunovske loze ima 58 živih Traka i to :

- iz Abdurahmanove loze.....	13 osoba
- iz Mujine loze.....	6 osoba
- iz Halilove.....	8 osoba
- iz Mašove.....	4 osobe
- iz Mušanove.....	10 osoba
- iz Džemalove loze.....	5 osoba
- iz Ekremove loze.....	8 osoba
- iz Edhemove.....	4 osobe
Ukupno.....	58 osoba

U brojku 58 nisu uračunate žene koje danas žive (udane) u bračnim zajednicama pod tuđim prezimenom, ali su zato obuhvaćene sve nevjeste koje su udate za Trake i naše prezime Trako.

Kao što se zna, prvi pismeni (obrazovani) Traci su sinovi djeda Mahmuta. Danas je situacija sasvim drugačija, pa tako u plemenu imamo:

- Dr. medicine.....	1
- profesora.....	2
- pravnika.....	1
- inženjera.....	1
- ekonomista.....	3
- učitelja.....	1
- medicinskih teh.....	2
- profesionalnih vojnika.....	1
- ugostiteljskih radnika.....	2
- frizera.....	2
- metalnih radnika.....	4
- elektromehaničara.....	2
- zemljoradnika.....	2

Ova profesionalna zanimanja su nabrojana samo za žive suplemenike, kao i udate iz plemena.

Nosioci odlikovanja:

1. Trako Alija Novalija..... 2 komada
2. Trako Milka..... 1 komad
3. Trako Džemal..... 14 komada
4. Trako Benjamin..... 3 kamada

Od oficira imamo dvojicu majora, jednog kapetana i četiri podoficira.
Prvi penzionisani Trako je Abdurahman, pa Halil, iza njega Džemal,
konačno Mujo.

III

KATAKLIZMA

U predratnom periodu Čelebićka opština je pod svojom upravom imala sva sela Završja. Opštinsko područje geografski obuhvatalo je vrlo široko područje.

Zbog izrazito planinskog podneblja, veoma oštih i surovih zima i nedostatka obradivog, a još manje plodnog zemljišta, to široko područje je bilo vrlo rijetko naseljeno.

Veće površine su obrasle šumom, najvećim dijelom crnogoricom.

O zapošljavanju žitelja nije bilo ni govora. Tek poneki sezonski drvosječa. Zbog toga, seljani su bili prisiljeni na poljoprivredu.

Iako posna, narodna, obrađivana je svaka stopa zemlje koja je davala mršav rod. Ljudi su s teškim naporom obezbjeđivali minimalna sredstva za održavanje golog života. Još da nisu kućnom radinošću obezbjeđivali odjeću i obuću, bili bi gola, totalna fukara.

Posljeratni period je u cijelosti izmijenio ekonomski momenat. Žitelji redovno školuju djecu i to od osnovnog do univerzitetskog obrazovanja. Svi koji žele zaposle se odlaskom u druga mjesta širom domovine.

Inače, ljudi žive dobro i lijepo. Odijevaju se po savremenoj modi, posebno žene.

Sva sela su, međusobno, povezana putevima, kao i sa Fočom. Istina, to su makadamske ceste, ali kakve su takve su.

Nema sela koje nije elektrificirano i koje nije riješilo snabdijevanje vodom.

Više nećete naći domaćinstvo bez radioprijemnika, a onih koji imaju TV prijemnik je mnogo i svaki dan sve više.

Nije nikakvo iznenađenje vidjeti pred seoskom kućom automobil, kamion, traktor, kosačicu i drugu mehanizaciju.

Sve u svemu, ljudi žive lijepo i u izobilju.

Stanovništvo, ono još malo što ga ima, odnosno ono koje se još nije iselilo pripada srpskoj i muslimanskoj narodnosti.

Međusobna nacionalna trpeljivost je više, nego dobra. Ljudi se rado sastaju, međusobno posjećuju i nema nacionalističkih ekcesa.

Tako je bilo i prije izbijanja Drugog svjetskog rata. No, pred olujnu 1941. godinu, među ljude je ušao nemir, zabrinutost i zebnja, jer je bilo očito da se rat približava od koga niko nije dobro očekivao. Totalan nemir i strah se uvukao u duše ljudi opštom mobilizacijom. Tada je svima bilo jasno da je rat neizbježan, a naročito poslije poznatih događaja, 27. marta 1941. godine.

Fašistička Njemačka, na čelu sa razjarenim Hitlerom, odlučila je da kazni neposlušnu Jugoslaviju.

Kršeci sva ljudska i međunarodna prava, do zuba, u to vrijeme najmodernije naoružana, fašistička njemačka armija, u sadejstvu svojih satelita Italije, Mađarske, Rumunije i Bugarske, bez objave rata, kao bijesne krvoločne i razjarene zvjeri ustremljuju se na našu zemlju jednovremeno i koncentrično sa svih strana. Taj dan se ne može i ne smije u ovoj lijepoj zemlji zaboraviti. Bilo je to u zoru, 6. aprila 1941. godine.

Malobrojna, vrlo slabo i sa lošim i zastarjelim oružjem naoružana Jugoslovenska vojska, ne mogavši izdržati pritisak daleko nadmoćnijeg neprijatelja, dvanaesti dan rata kapitulira i, najvećim dijelom, puni zarobljeničke logore, najvećim dijelom po Njemačkoj, Norveškoj i u Italiji.

Jugoslavija je raskomadana i podijeljena. Svi osvajači su uzeli što je ko htio. Od preostalog dijela su stvorili vještačke tvorevine, nekakve državice koje su dobrovoljno darovali kvislinzima. No, bez obzira na to, uspostavljene su okupacione zone nad tim »državama«.

Slutnje su postale stvarnost. Okupator je uspješno provodio politiku - „zavadi, pa vladaj“.

Materijalna i kulturna dobra iz zemlje su nemilice pljačkana i odvlačena u zemlje okupatora. Ono što se nije moglo pljačkati vandalski je uništeno do temelja.

Bosna, Sandžak, Hercegovina i Crna Gora – pored drugih nekih dijelova raskomadane naše domovine – pripadali su pod Talijansku zonu. U svim gradovima ovih područja formirani su garnizoni, utvrđeni betonskim bunkerima, opasani bodljikavom žicom i zasijanim minama.

Talijanski fašisti su svakodnevno vršili ispade iz utvrđenih garnizona, vršljali po selima, pljačkali sirotinjsku imovinu, hapsili i zlostavljali, naročito odrasle Srbe muškog spola.

Svaka mlada žena, ako su je talijanski vojnici uhvatili, bila je silovana. Mnoge od njih, ne mogavši podnijeti takvu bruku, prekratile su sopstveni život.

Dakle, Kunovo – u sastavu Završja – to jest teritorij Čelebića je spadao pod Italijansku okupacionu zonu, a administrativno – upravnu vlast je preuzela Nezavisna država Hrvatska.

Solidno građenu od tvrdog materijala, manju kasarnu zaposjeli su oružnici i vod domobrana. U taj vod ustaške vlasti iz Foče su mobilisale i jedan manji broj mještana Muslimana i to rezervista.

U početku je bilo sve mirno. Ljudi su i dalje nastavili posao na imanjima, ali zakratko. Ubrzo se saznalo za zle namjere ustaških vlasti.

Narodu su brzo stizale vijesti o progonima Srba širom bivše Jugoslavije, o likvidaci Jevreja, Cigana, komunista i ostalih koji su odbacivali vjersku i nacionalnu podvojenost. Do ovakvih glasova prvi su mahom dolazili Muslimani, jer su smjeli da se slobodno kreću. O ustaškim i italijanskim hajkama, Muslimani su blagovremeno obavještavali svoje komšije Srbe, pa su se ljudi mogli blagovremeno da sklanjaju ispred krvoloka.

Ali, i pored sve opreznosti, jedne noći, naprosto, iz Čelebića je pohvatana i odvedemna porodica Popović koja se više nikada nije vratila, jer je likvidirana na nekom od brojnih neprijateljskih stratišta.

Za vrijeme kratke vladavine ustaške vlasti u Čelebićima i u toku cijelog vremenskog trajanja rata ukupno je poginulo 135 osoba srpske nacionalnosti i to:

- Ustaše su likvidirale 22 odrasla čovjeka. Od tog broja su petorica iz Čelebića, a ostalih sedamnaest su bili iz sela Zavait. Tih, 17 Zavaićana je bilo uključeno u ustanak. No, u junu mjesecu 1942. godine, svi su dezertirali

iz ustanka i predali se Italijanima, a ovi su ih izručili ustašama koji su ih sve pobili u Zemunu.

- Tokom vođenja borbi na ovom području, posebno u petoj neprijateljskoj ofanzivi, njemački, italijanski, bugarski i kvislinški vojnici su ubili 27 osoba.

- U borbama protiv NOP-a, kao pripadnici četničkih oružanih jedinica (Čelebički četnički bataljon) poginulo je 55 osoba.

- I, na kraju, nestala je i izginula na nepoznat način 21 osoba.

Tokom ljeta 1941. godine ustanak je u susjednom Sandžaku uzimao sve većeg maha, tako da se njegov uticaj osjećao i u oblasti Čelebića. No, bilo je i samovoljnosti, pa je tako neki Dragutinović nagovorio i neodgovorno jedne noći doveo u Čelebiće dvadesetak naoružanih seljaka iz Bobova. Nepromišljeno je izvršen napad na utvrđenu kasarnu – prvi fortifikacijski objekat – bez ikakvog uspjeha. Sve namjere i rezultati napadača su se sveli na to da je poginuo jedan nedužan, zavedeni čovjek. Tu „akciju“ su sandžački ustanici osudili i kaznili Dragutinovića.

E, tako! I, šta se - ukratko – dešava dalje?

Talijanski okupatori i četnički pokret se sporazumijevaju. Malo, pomalo dolazi do pakta koji, ukratko rečeno, ima smisao uspostavljanja četničke vlasti. Četnici su se pismeno obavezali da će voditi bespoštednu borbu protiv NOP-a, da će saradivati sa NDH oružanim snagama, a da se evakušu italijanski garnizoni sa „četničke teritorije“.

Taj isti sporazum su potpisali i Pavelićevi doglavnici – Hitlerovi i Musolinijevi kvislinzi.

I, šta biva dalje?

Iza tog sporazuma, italijanski fašistički okupatori evakušu svoje garnizone iz Foče, Kalinovika i Goražda u Čajniče, Pljevlja i na desnu obalu Drine u Goražde.

U istom tom vremenu, tu dolaze dva veoma sposobna agitatora četničkog vođe u Jugoslaviji pukovnika Draže Mihailovića major Dangić i kapetan Mihailović, sa zadatkom:

1. Organizovati – samo među Srbima pravoslavne vjere – čvrst i postojan četnički pokret, s parolom uništiti fizički „Turke“ – Muslimane, jer su oni „neprijatelji“ srpstva broj jedan.

2. Neprijatelji srpstva, broj dva, su komunisti i

3. Neprijatelji Srba su okupatori.

Muslimane „Turke“ - ja' čudne li ironije - fizički likvidirati odmah, komuniste također, a sa okupatorima kontaktirati, pa će se vidjeti šta dalje činiti.

Razumije se, sa četničke teritorije, na osnovu sporazuma između Italijana i Pavelića, kao i četnika – Čelebički „garnizon“ je evakuisan u oktobru mjesecu 1941. godine.

Četnički pokret oživljava, Srbi su naravno zavođeni u četnike, a oni koji su izbjegavali pristup četničkom pokretu, nasilu su mobilisani.

Dražini izaslanici, major Dangić i kapetan Mihailović uporno, znalčki i efikasno organizuju četničku vlast, formiraju četničke jedinice i prave operativne planove o totalnom fizičkom istrebljenju muslimanskog življa. Po tom planu, kako se to vidjelo kroz njegovu realizaciju, moto je bio, krenuti redom. Plan je držan u najvećoj tajnosti. Za njega su znali samo neki od predratnih četnika i nekoliko mlađih osoba koje su opredijeljene za vođu koljačkih crnih trojki koje su, također, držane u najvećoj tajnosti.

Po selima su organizovana sijela s ciljom agitacije i vođenja propagande o četništvu, o stvaranju „Velike Srbije.“ Agitatori su otvoreno govorili da je kucnuo čas u kome svi Srbi moraju da idu u boj za „krst časni i slobodu svetu“.

A, protiv koga je organizovan taj „sveti boj“? Naravno, kao što će to događaji i potvrditi, taj neslani boj je vođen protiv Muslimana, jer ih je Draža Mihailović proglasio, čak sa Ravne Gore, neprijateljima srpstva broj jedan.

Također, događaji su tokom NOB, posebno u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, pokazali nečuvena divljanja i ispoljene četničke zločine. Domaći četnici, po dogovoru sa okupatorom i sporazumom sa Pavelićevim ustašama, su – poslije borbi i u pozadini, nemilosrdno mučili, mrcvarili i masakrirali partizane koji su bili ranjeni, iznemogli, oboljeli od tifusa itd. Istu takvu sudbinu su doživjeli i Srbi za koje se otkrilo da su bilo što dobroga učinili za NOP.

Tako je to bivalo tokom cijelog trajanja rata. No, da se mi vratimo događajima koji govore o likvidaciji Muslimana u Završju, s posebnim osvrtom na moje rodno Kunovo.

Tokom tih naglih promjena i preokreta, u jesen 1941. godine, među stanovništvo se uvlači nespokoj i uznemirenost.

Kao što su Muslimani ranije obavještavali Srbe o životnoj opasnosti, sada su poštteni Srbi blagovremeno upozoravali Muslimane.

Međutim, klimatske prilike su, pored ostalih nedaća, išle protiv nejači – žena, djece i staraca. Bilo je to tako kao da se sve urotilo protiv nedužnih i nevinih. Kao što će se to pokazati, teški mrazevi, nečuvena hladnoća, dubok snijeg su nanijeli teške nevolje svima koji su morali napustiti ognjišta i skloniti se u šumu. Vatra se nije mogla ložiti, jer danju dim, a noću odsjaj vatre bi banditima bili nepogrešiv putokaz ka žrtvama.

Četnička mašinerija je radila uporno, tačno prema utvrđenom planu.

Zaštite niti spasa niotkuda nije bilo. Valjalo je ipak razmišljati o tome šta činiti.

Prvenstveno je pokušana veza sa partizanskom organizacijom u Foči, ali – bez uspjeha. Fočanski komunisti, ili nisu mogli ili nisu htjeli bilo šta pomoći. Isti slučaj je bio i sa fočanskim doličnicima. Nastupilo je razočarenje.

Ljudi su se okupili oko Alije Trake, pa nakon dogovora, odlučeno je da se formira naoružana grupa od seljaka koji imaju bilo kakvo naoružanje, a bilo ga je dosta.

Odlučeno je da se dadne prioritet odbrani i zaštiti stanovništva i imovine. Također je odlučeno da se uspostavi veza s partizanima, bilo u Sandžaku, bilo na Šćepan polju. Za izvršenje tog zadatka, trebalo je formirati naoružanu patrolu od snalažljivih.

Nakon što su se ljudi (odrasli muškarci) okupili, ulogorili su se u selo Tvrđaci. Za ono doba, bili su solidno naoružani. Našlo se tu pušaka iz Prvog svjetskog rata raznog porijekla, ali ispravno. Što je bilo veoma značajno grupa je imala i dva puškomitraljeza.

Čim se grupa okupila, više se po muslimanskim selima nisu pojavljivale četničke patrola, a prestala su i druga upozoravajuća demonstriranja.

U međuvremenu, odlučeno je da se, umjesto patrola, na Šćepan polje pošalje ilegalno kurir. Tako je i učinjeno. Kurir je spretno izvršio zadatak, ali partizani su se oglušili o ponudi saradnje i vođenja zajedničke borbe.

Surova zima, osjećaj poštenja, naivnost i primitivistička shvatanja većine, doprinijeli su da su se počela javljati pojedinačna dezertstva i sve češći zahtjevi za formiranje manjih grupa po zavičajnim selima. Pošto je to mišljenje preovladalo kod većine, tako je i učinjeno i tim činom učinjena kobna, fatalna greška.

Dangićeve i Mihailovićeve lukavost kod nekih i, nadasve, poštenih ljudi imala je, za četničke zlonamjere, pun pogodak. Zapravo, igrajući na kartu naivnosti tih ljudi, uz pružanje garancija za bezbijedan život svim koji predaju oružje, davanjem „vjere i časne riječi“ polako je izmamljeno oružje.

Izuzev Alije i Sulje Trake i nekolicine, koji nisu ni pod koju cijenu htjeli predati oružje, ljudi su ostali goloruki.

Koristeći nemoć, već svih nemoćnih, po selima krstare grupe dželata i redom kolju kamom odrasle muškarce, a kasnije i ostalo stanovništvo, bez obzira na spol i starost.

U načinima uništavanja Muslimana, zločinačka bratija je primijenila, do tada neviđenu, još jednu, nadasve sadističku metodu. Zapravo, primijenjena je vrlo organizovana totalna pljačka svih materijalnih dobara. U pljačkanje se diglo i malo i veliko, i staro i mlado. Pljačkanje je sve: od konja, do jareta – od kašike do metle.

Ovim surovim sadističkim načinom, nacionalšovinisti su željeli da narod umore glađu, da kod mase izazovu bezvoljnost i apatiju.

Taj surovi metod za ubijanje ljudi nije postigao svoj efekt. Glas o pljačkama se kretao brzinom oluje, pa je narod, istina na brzu ruku, sklonio nešto imovine, prije svega živežnih namirnica. O utrošku hrane vođena je najstrožija racionalizacija, jer – valjalo je preživjeti i tešku i surovu zimu. U tu svrhu, ljudi su mljeli u brašno suho voće, kokuruzne otočke, brezovu koru, ljeskovu i brezovu resu i sl.

Čim je počela bespoštedna likvidacija, većina kunovskih zaselaka i sela i u slivu Čehotine su organizovali zbjegove na zaklonjena i nepristupačna mjesta. U početnom periodu, u zbjegovima su se okupili odrasli muškarci, zatim mladići i naistrag svi. Na ovaj način je izbjeglo sigurnu smrt većina stanovništva.

Život u zbjegovima je bio pravi paćenički i vrlo mučan. Puno se gladovalo, a dubok snijeg i nezapamćena studen su neumitno uzimali svoj danak. Čak je bilo slučajeva da su stabla pucala i stoka crkavala od žestokih mrazeva.

Da li je ikad iko tako patio? Teško je reći, ali vjerovatno da nije.

Veza zbjegova i naselja je bila stalna i svakodnevna. Vijesti su dostavljanje isključivo noću, koje je donosio neko (obično žene) iz sela ili su snalažljiviji muškarci iz zbjega odlazili u selo. Da bezdušnici ni slučajno ne bi otkrili tu vezu i pribjegli onome najgorem – likvidaciji - najstrožije se vodilo računa o tome da svi tragovi u snijegu moraju najbrižnije biti zamaskirani.

Ta, najsurovija izolacija je trajala sve do prve polovine mjeseca februara 1942. godine. Taj mučenički život je prestao dolaskom prvih oslobodilaca - partizana.

Preživjeli, izmrzli, izmučeni paćeničkom glađu, ljudi su se radosni, ali sa mjerom opreza, poput aveti polako vraćali kućama. Izmršavili, iznemogli, blijedi bolje rečeno, ispijenih i upalih očiju i obraza teško su bili prepoznatljivi.

Topao dom, iako oskudan hranom, su doživljavali kao raj. Jer, sloboda je tu, ali toplo je i bezbrižno se spava.

Te uklete zime, pa do prvog oslobođenja, četnici su do Kunova, uništili i spalili sva muslimanska sela na području Završji.

Rijetki su bili preživjeli – samo oni koji su se pukim slučajem spasili bijegom kroz kišu pušćanih zrna, ili, pak, oni koje su spasile – istina rijetke - srpske porodice.

Ljudske žrtve su mnogobrojne, a materijalna šteta ogromna. Sve je spaljeno, i zgrade i leševi u njima - sve što bi sutra podsjećalo da su tu ikad živjeli ljudi. Užas neviđeni – užas nečuveni!

O broju žrtava, o nazivima muslimanskih sela u cijelom Završju, to jest Čelebićkoj opštini (seoska predratna opština) bit će nešto kasnije riječi.

Za razliku od plana za likvidaciju ostalih muslimanskih sela, za likvidaciju Kunova je bio sačinjen poseban plan. Ovaj plan je čuvan u daleko strožijoj tajnosti od plana uništenja svih drugih sela. Za njega je znalo samo nekoliko četničkih glavešina i niko više. Čak je zapriječeno smrtnom kaznom „ko bude Vuk Branković“.

Do krvoločnog pohoda na Kunovo završka sela su već bila sva likvidirana. Po, već, unaprijed skovanom planu, uz totalno iznenađenje, taj gnusni zločin je realizovan na Badnje večer, prvi i drugi dan pravoslavnog

Božića 1942. godine. Jer, prije početka pokolja, mjesni pop je postrojio četnike sa isukanim kamama blagoslovio i rekao im da za Srbe nema veće svetinje od osmuđenog badnjaka turskim, čitaj muslimanskim leševima, da nema svetije slave, nego od klanja „Turaka“ na Božić.

Uz gromoglasna urlanja, urlikanja, halakanja i pjesmu „svetog oca“ je primljen kao „božiji“ dar.

Čelebići su poklani i popaljeni 8. / 9. januara 1942. To je učinjeno namjerno. Taj čin bezumlja je značio tačku „na poslu u Završju“.

Eto, tako je istrebljena „guba iz torine“ – eto, tako je „očišćena Završ od nekrsta“.

Ustvari, eto, tako je ukleta gruda rodne domovine natopljena krvlju nedužnih i nevinih mučenika.

Uoči pohoda na Kunovo, tačnije 9. januara 1942. godine, organizovano je slavlje u Čelebićima. Cijelu noć, krvoloci su, uz razbuktale vatre, kolali, pjevali, podvriskivali i šenlučili.

Istovremeno, u dosta pravoslavnih poštenih kuća je vladalo nezadovoljstvo i tuga za poklanim komšijama. Mnogima od njih, ni na pamet nije pao ni badnjak, ni božićna pečenica.

Koljačka elita, što bi se reklo rukovodstvo, ojačano sa vođama crnih (koljačkih) trojki nije bilo u sastavu orgijaša na Čelebićima. Za njih je sramno slavlje organizovano u komšiluku Kunova. To je upriličeno u posebno odabranoj kući, u kući glave Karovića. Imalo se za to puno razloga. Željeli su tome divnom čovjeku i poštenom komšiji otvoreno dati do znanja da je došao kraj i njegovom zalaganju na spašavanju „balija“. Za kaznu je morao postaviti najbogatiju trpezu. Također, naređeno mu je da njegova brojna čeljad „goste“ moraju služiti i dvoriti stojeći.

Oko trpeze su posjedali po „čojstvu i junaštvu.“ Kad se nečasna družina razveselila rakijom, držane su zdravice. Posebno zdravice i bodrenja, upućene su koljačima, s težnjama i željama da ujutro što bolje obave svoj posao u Kunovu.

Ne obazirući se na čestitost plemenitog domaćina, na njegov poštenu starački obraz, svi su mu upućivali pogrdne uvrede. Ništa bolje nisu prošla ni ostala mu čeljad, pa čak ni ženska.

Držane su govorancije, recitovani su stihovi iz „Gorskog vijenca“, da bi u međuvremenu guslar sa uvredljivim pjesmama cijeloj orgiji davao vrhunski pečat.

U kasno doba provjeren je plan likvidacije Kunova pod nazivom „Osvetnik Kosova“. Svaki „vođa“ je morao ponoviti zaduženje napamet, jer se pismeno ništa nije smjelo raditi kako ne bi ostali nikakvi tragovi o zločinima.

U Kunovu se znalo o masakru u Čelebićima, ali se nije znalo šta mu se priprema sutra u zlojutro.

Zabrinutost i pretpostavka da koljačka rulja jednog dana neće pošetjeti ni ovo selo, pokazali su punu realnost. Naša slutnja o napadu na Kunovo, obistinila se devetog januara u suton. Naime, naš komšija iz susjednog sela, o kome je bilo riječi – i pored stroge kontrole vršene od četnika – našao je vrlo smišljen način da nas upozori na sutrašnji koljački pohod u kome niko i ništa u Kunovu nije smjelo preživjeti.

Alija (Novalija), brat mu Suljo, Mušo i Alija Delić sastali su se u Novalinoj kući na dogovor. Trebalo je naći rješenje za nastupajući kobni dan. Očito je bilo da je krvava drama na pomolu i u pitanju su bili samo sati.

Odlučeno je: braniti se do posljednje kapi krvi. Iz ostale dvije tračke kuće smo prenijeli posteljinu, meso, suho voće, brašno i bijeli mrs. Stoku smo oslobodili iz staja.

O svemu ovome obavijestili smo domaćinstva. Naš položaj bio je idealan za odbranu. Kuća iz koje smo odbranu organizovali bila je locirana na platou brisanog prostora. Zgrada je bila postavljena u pravcu sjever-jug. Bila je građena od kamena i drveta i pokrivena daskom. Na južnoj strani je imala zidani podrum sa dvije puškarnice, u koju se ulazilo s vana kroz vrata i sa sprata kroz poseban otvor sa poklopcem. Nad podrumom je bio sprat sa jednom velikom sobom, ostavom i priručnim kupatilom (đeriz) i odžakom za loženje peći, te dva veća zastakljena prozora. Ovaj dio kuće je bio sagrađen od tesanih greda, dok su patos i strop, također bili građeni od 5 cm debele tesane daske.

Izlaz u te sobe je bio okrenut u pravcu sjevera i ulazilo se iz nje u hol zemljanog patosa. U njemu se nalazio zidani kamin sa ognjištem, viseća ostava, hatula i prolaz za tavan (potkrovlje). Predsoblje je bilo zidano od

kamena sa istoka, zapada i sjevera. Imalo je dva ulaza, jedan istočni vanjski i drugi zapadni koji je spajao ovaj hol sa dosta komotnijim pred-sobljem (ganjkom). Taj ganjak je bio potpođen rezanom daskom (trenicom) i bio je bezbjedan od pušćane vatre.

Na zapadnoj strani ganjka nalazila su se druga ulazna (zapadna) vrata u kuću. Jedna vrata iz ganjka su vodila ulaz u sjevernu, malu sobu. Ova soba je bila prizemna, potpođena sa debelim izhoblanim cijepanim daskama (platicama). Jedan prozor je imala na istoku i jedan na zapadu. Oba su bili veliki, sa solidnim drvenim kanatima koji su se zatvarali sa vanjske strane.

Ova soba je bila sagrađena od zidanog kamena i to od zemlje do plafona, koji je bio drven. U potpunosti, zaštićen od pušćane vatre, pružala je cjelovitu zaštitu nejači, odnosno djeci, ženama, ranjenicima i bolesnicima. Bila je podešena i za zagrijavanje i kuhanje hrane.

Tavan (potkrovlje) se prostiralo pravcem sjever-jug, nad cijelom zgradom. Zbog toga je bilo prostrano i vrlo pogodno za nesmetano kretanje po njemu.

Prema tome, zahvaljujući idealnoj lokaciji, dosta solidnoj i masivnoj gradnji, taj objekat je pružao braniocima pouzdanu sigurnost.

S obzirom na činjenicu da je preglednost i mogućnost za uočavanje ciljeva bila najcjelishodnija iz potkrovlja kuće, problem smo riješili tako što smo grudobrane napravili od kamenih ploča, a puškarnice i osmatračnice smo otvorili kroz krov.

Sva ulazna vrata u zgradu (dvoja istočna i jedna zapadna) bila su od masivnog drveta. Pored solidno iskovanih brava, osiguravana su debelim mandalima tako čvrsto da nije postojao način nasilnog ulaska.

Opis odbrambenog objekta sam dao za to da čitaocu predočim njegovu sliku i položaj, jer je to za branioca presudno.

U odbrambenu zgradu su iz dvije druge kuće Traka prešla sva čeljad i vrlo mali broj iz ostalih kuća. Tu je došla i moja strina Hankija sa četvero malodobne djece, te njen pastorak Smail. U momentu upada bande u selo, kuća je bila dupke napunjena od seoskog živilja koji je tu našao spas od sigurne smrti. Tako je kuća postala tijesna i pretijesna za boravak u njoj.

Eto, tako smo mi dočekali zlokobno jutro sa dvije dobre puške, dva komada ručnih bombi i sa 1500 komada pušanih metaka – riješeni da se živi ne damo, da branimo nejač do posljednjeg daha.

Toga teškog zimskog jutra, na dan desetog januara 1942. godine, naš osmatrač je otkrio grupicu četnika koja se spokojno, polako u koloni po jedan, iz pravca Čelebića, kreće u naše selo.

Ova grupica četnika imala je zadatak da demonstrira uobičajenu patrolu. „Patrola“ će mirno proći kroz selo, stići pred opisanu kuću, što hladnokrvnije ući na zapadna vrata, zarobiti i vezati Novaliju i živa ga odvesti u komandu koja je bila stacionirana u zaseoku Bandovići. Prije napuštanja kuće, tj. odvođenja Trako Alije (Novalije), svu njegovu čeljad su trebali poklati, zapaliti ih u kući, što je trebao biti signal da je trik uspio i da može bezbrižno započeti pokolj ostalog dijela sela.

Čitaocu se odmah nameće sasvim razumno pitanje – čemu je trebalo izvršiti zarobljavanje Alije. Gorka i teška mu je bila zamišljena mučenička smrt.

Prvenstveno je trebalo da ga vezanog provedu kroz sva muslimanska i srpska sela i, napokon, u grad Foču i cijelim putem pred narodom ga ponižavati do krajnjih granica niskosti.

Također je bilo planirano da se iz Foče dovede u uništeno Kunovo kako bi bio psihički dotučen i doveden do ludila. Poslije tog čina trebalo ga je dovesti u Homarine i klinima zakovati za istu homoru za koju je bio vezan u Prvom svjetskom ratu. Tako zakovanog trebalo ga je podvrgnuti još surovijem mučenju, sve do izdisaja i ostaviti da mu tijelo pojedu gavrani i zvijeri.

Zahvaljujući blagovremenom saznanju šta taj dan treba da se desi trik nije upalio, jer smo pratili tu grupu i pošto smo se uvjerali da idu ka našoj kući, zablindirali smo sva ulazna vrata. Sva čeljad, osim nekolicine, smještena je u malu sobu i tako bila bezbjedna.

Zauzet je položaj za odbranu. Vladala je mrtva tišina i neizvjesno iščekivanje. Suljo je zauzeo položaj kod zapadnih vrata, a Alija kod istočnih. U tome je stigla i grupica četnika i zaustavila se na Suljinoj strani odbrane. Jasno ih je osmatrao kroz, za tu priliku probušenu rupicu na vratima. Sve ih je prepoznao, a kako i ne bi kad su mu bili komšije. Nažalost

i na veliko iznenađenje, među njima je bila i nekolicina koje je njegov brat Alija prošle 1941. godine spasio od ustaške kame.

Jasno je, po njihovom ponašanju zaključio da su im namjere zlokobne. No, stari iskusni ratnik je stajao nepomično kao statua, čvrsto držeći u mirnim rukama svoju otkočenu pušku.

Poslije nekoliko trenutaka, očito zbunjen mrtvom tišinom, jedan od njih stisnu šaku u pesnicu i grubo zakuca na vrata. I dalje je vladao muk. Onda skide pušku s ramena i počeo mahnito udarati u vrata derući se:

- Otvaraj, jebak vi „tursku“ majku!

- Nema domaćina kod kuće – reče moja strina Mejra koja je stajala neposredno uz svog djevera Sulju.

Ponovo se oglasi još jače lupanje i pitanje:

- A, đe vi je Novalija?

- Otiš'o je u mlin - opet će strina.

- Novalija ni dosad nije iš'o u mlin.

Otvaraj , da vi ne ždjemo kuću.

Suljo lagano podiže pušku, nanišani kroz rupicu u onog što lupa i viče. Puška planu. Bandit se, bez glasa, stropošta. Dobio je pogodak u srce. Preostali se nadadoše u bjesomučan bijeg.

- Šta bi Suljo? – priupita ga Alija.

- Jedan je gotov, ostali pobjegoše – reče Suljo i nastavi zvati svoju ženu:

- Vitinka!

Pošto mu dođe, otvori vrata i reče da donese pušku i municiju ubijenog četnika. Ona je taj zadatak izvršila spretno, munjevito i bez pogovora.

Jedna druga grupa zaposjela je položaj iza stogova sijena i tu se pritajila. Otkrili smo je tek kad je na kuću otvorena vatra i tako omogućila bezbjednu bježaniju onima ispred kuće.

Nekako, u isto vrijeme Alija je otvorio istočna vrata, istrčao vani i pojurio prema toj otkrivenoj grupi govoreći:

- Zar tako rade komšije, majku vam jebem? Pričekajte me, da vam ja pokažem.

Ali dockan. Tako se otkrio i kompletan izložio ubitačnom plotunu. Pokošen zrnima, kleknuo je na koljena. Preko sebe je zafrljacio pušku i dobaci je pred vrata. Zatim, lagano, kao da klanja, legao je ničice i odmah izdahnuo.

Dakle, nepromišljen potez – zar ne? Kobna i posljednja mu je to bila greška. Bolje bi bilo da je ostao u kući i iz nje nastavio borbu.

Šta se moglo? Ništa, nego da se zaključí da, eto, i jedan iskusni bivši ratnik može učiniti fatalan grijeh.

Vidjevši Alijinu pogibiju, u paničnom strahu, iz kuće su se nadali u bijeg Hodžić Suljo iz Šadića i Smail Trako. I oni su bili pokošeni, ali ne i smrtonosno. Kasnije su podlegli ranama u kući.

Vidjevši da se javlja panika, da može doći do nepotrebnih žrtava, na scenu stupa Alija Delić. Dokopavši se puške i torbice s municijom poginulog dajdže Alije, zatvorio je istočna vrata i zauzeo vatreni položaj u potkrovlju objekta.

Sve se to odigralo u nekoliko minuta.

Otpočela je uraganska paljba na kuću. Brzo smo zaključili da nas napada velika grupacija. Iz pravca Bandovići - Zaglavica, napadala je Čelebićka, a iz pravca brda -Zahrasnica Vikočka četnička četa.

Da bi se spriječilo izvlačenje stanovništva iz sela, zatvoren je i prostor na pravcu Pribišci – Crndovići - Šadići. Dakle, zaseoci Traci (Kujačići) Rujići, Šahbazi, Pribišci, Zaglavica i Crnobovići našli su se u obručú.

Sa osmatračnice Bandovića čula se sasvim jasno i razgovijetno komanda:

- Kolji i pali sve redom do Trakove kuće.

Prva je planula džamija. To je bio novi signal za sve napadače da se ima odmah prići likvidaciji ovih zaselaka i svega živog u njima.

Ako nekome izgleda čudno, neka mu bude, ali je istina da smo prikovali za zemlju Vikačku četú i onu grupu iz stogova vatrom iz kuće, jer smo imali idealne uslove za to i nismo dali nikome da ni nos pomoli. Gađali smo smireno i precizno.

Ali, Čelebićka četa je bila u povoljnijem položaju. Konfiguracija zemljišta, voćnjaci, šumarci i zgrade su ih štitili, pa su uz neosjetne gubitke ušli u sve zaseoke, osim našeg.

I, započela je krvava drama. Jezivo i, do sada, neviđeno je bilo gledati šta rade zvijeri u ljudskom liku. Tačno se znalo ko i šta u čoporu krvoloka, bezočnika i sadista ima činiti, pa su tako formirane grupe palioca zgrada,

grupe za hvatanje i zatvaranje žrtava u kuće. Znalo se ko puca i u one žrtve koje su na bilo koji način izmakle iz ugroženog sela.

Što se tiče klanja žrtava, i za to su bili određeni već u krvi ogrezli krvoloci. Oni su išli od kuće do kuće i sve što se tu živo zateklo nalazilo se pod stražom, a oni su jedno po jedno hladnokrvno klali, kao stoku. Kad to obave idu dalje, a žrtve su spaljivane zajedno sa zgradom. Dakle, to je bila obaveza crnih trojki, mada ni ostalim niko nije branio da se u tome iskažu.

Za nekoliko sati, koliko je genocid trajao, jezivo je bilo posmatrati sa strane. Sve zgrade, jedna za drugom, su se pretvorile u ogromne bukotinje obavijene gustim dimom. Selo je ličilo na područje koje je buktalo od pobješnjelih vulkana.

Jauci, lelek, piska djece, plač žrtava miješao se sa urljanjem zločinaca. Smrad izgorjelog ljudskog mesa, žita, pića, đubreta – širio se na sve strane. Grozota jedna.

Sve što smo mogli pomoći unesrećenim komšijama, svodilo se na to da smo gađali uočljive bandite i pozivali ugrožene komšije da se sklanjaju kod nas u kuću. Mnogi u tome su uspjeli i preživjeli su, zajedno sa nama.

Kad su zaseoci likvidirani na kuću je započeo žestok pritisak. Vodili smo neravnomjernu borbu sa tri protiv 240 pušaka. Herojski, nema sumnje.

Zaselak Rujići, koljači su napustili - dijelom zbog gubitaka koje su trpjeli, a dijelom zbog nepodnošljivog smrada leševa i paljevina. To je, kao što se zna, bila Čelebićka četnička četa. Ona se izvukla u dubinu Sječa – Bandovića - Brda i podržavala Vikočku četničku četvu na upornom nastojanju da zauzme Trakovu „kulu“.

Pod neprekidnom borbom, ušli smo u prvu noć. Bila je vedra, zvjezdana i vidna kao staklo. Ta okolnost i nesnosna hladnoća bili su nam saveznici, a četnicima su ugrožavali svaku namjeru za približavanje. Uočavali smo ih i tukli kao u sred dana. Tako se, između ostalih događaja, desilo da se jedan bandit neopaženo privukao i zaposjeo položaj iza velikog mramora. Kratkim rafalima, otvorio je vatru na nas. Brzo smo ga uočili. Izgledao je komično, jer je na glavi, umjesto šljema, imao nataknutu tendžeru. Likvidiran je prvim hicem.

Iznenadeni našim upornim i žilavim otporom, a osim toga i pretrpljenim gubicima u ljudstvu - došli su do spoznaje da nam ništa ne mogu, pa su od svojih glavešina zatražili pomoć.

I, zaista već narednog dana u borbu su uveli i Zavaičku četvu, zatim narednih dana u neravnopravnu borbu ubacuju jednu po jednu četvu. Tako, nakon neprekidne borbe u trajanju od osam dana i osam noći, pored ove tri četničke čete napadalo nas je još četiri: Meljačka, Slatinska, Fočanska i Bukovička, kao i dijelovi Goraždanske četničke čete. Znači, osmi dan smo podnosili udarce blizu 1000 pušaka ili u odnosu snaga 1:335 u korist četnika.

O četničkom neuspjehu, bolje rečeno porazu kojeg su doživjeli na Tračkoj „kuli“ u Kunovu, vijest se širila poput munje iz vedra neba od Kunova do Sarajeva, u Sandžaku, Crnoj Gori i još dalje.

Samozvane vojvode i njihova „vojska“ je prvi put od izbijanja rata naišla na krvavo koljeno i dobila po nosu poučnu lekciju. Donesena je odluka da se, do daljnjeg, obustavi akcija istrebljenja Muslimana, odnosno dok se ne likvidira tračko uporište.

Kao zadnji pokušaj u osvajanju naše neosvojive „tvrđave“ četnici - držeći nas u obruču pod neprekidnom vatrom – pribjegli su jednom zaista smišljenom lukavstvu.

Evo o čemu se radilo. Patrolama su hvatali Muslimane i dovodili ih na svoj položaj na pravcu Ljeskovik. Tu su, najbrižnije, na vučne saonice tovarili kudelju u vidu naviljka. Na prednju stranu su montirali grudobran od kamenih ploča. Diverzant, obavezno prisiljeni Musliman, imao je zadatak da puzeći gura saonice do kuće i da kudelju zapali, a time i kuću.

Ukoliko je diverzant odstupio, dobio je četnički plotun u leđa.

Niti jedan takav pokušaj nije uspio, jer smo uvijek i lako iz potkrovlja otkrivali i osujetili svakog diverzanta. Prvo smo nesretnika pozivali da ostavi saone i uđe u kuću. Koji su nas poslušali i ostali su živi, a oni koji nisu smjeli to učiniti od uperenih cijevi u leđa, završili su smrću, jer smo morali u njih pucati.

Međutim, jednog dana – naši osmatrači, na sjeverozapadnoj strani su ispoljili nebudnost. Usred dana neko od diverzanata je uspio da se privuče „kuli“, da pod strehu zavuče naramak kudelje, da je zapali i da se neopažen izgubi. Okolnosti i naša sreća je htjela da smo podmetnuti požar blagovremeno otkrili i uspjeli da ga ugasimo.

Požar su likvidirale Dudija „Vitinka“ supruga Sulje Trake i Draga, inoća strine Mejre „Mirička“. Pri tome su izvele pravi podvig i ispoljile

junaštvo. Vode nismo imali, nego smo u podrumu natočili rasol. Izašle su van, izvukle golim rukama goreću kudelj, odbacile je daleko od kuće i pod kišom kuršuma, rasolom ugasile upaljeni krov. Kada su se vratile unutra, na njima je odjeća bila sva izrešetana.

Ta diverzija, koja je mogla imati tragičan epilog, bila je razlog što smo oko kuće morali spaliti neke pomoćne zgrade i tako proširiti preglednije polje za osmatranje i dejstvo.

Povlačenjem Čelebićke četničke čete iz sela, stvorena je mogućnost da se izvrši pretraživanje i utvrdi ima li preživjelih žrtava. Za izvršenje ovog zadatka, potrebna je bila grupa koja je sposobna da ispolji lukavstvo, dovitljivost nadalje, jer su četnici sa položaja iz pravca Bandovića imali cijelo selo u vidokrugu, kao na dlanu.

Odlučili smo da taj zadatak obavi grupa sastavljena od omladinaca dobrovoljaca. Izašli su na istočna vrata i polako, oprezno privlačili su se prema Rujčićima. Mada smo bili spremni da ih iz kuće štitimo vatrom, to nije bilo potrebno. Omladinci su, kao pravi ratnici, vješto koristili prirodne zaklone i bezbjedno izvršili svoj zadatak. Sa sobom su donijeli troje jedinih preživjelih. Bila je to jedna mlađa žena, jedna desetogodišnja djevojčica i jedan dvanaestogodišnji dječak.

Prvo, na što su naišli, omladinci su nasred sela našli dječiju glavu. Ženu su našli u jednoj nespaljenoj zgradi, jednoj kolibi, dječaka u jednom preostalom klozetu, a djevojčicu iza zida izgorjele zgrade.

Nesretna žena se zvala Safija Zec. Pošto su joj žene previle puščane rane i pošto su je okrijepile, ispričala nam je svoju dramu.

- Iznenada su upali u selo. Brzo su nas sakupljali i ugonili u kuću. Svi, koji su pokušali da se spasu bjekstvom, odmah su ubijeni.

Kuća, u koju sam ja bila zatvorena, bila je kao šibica napunjena sa čeljadima. Ušla su njih trojica. Dvojica su nas držali na oku sa uperenim puškanim cijevima. Onaj treći je polako, kao da vrši najobičniji posao, uz zid prislonio pušku, skinuo kaput, zasukao rukave i, sve jedno po jedno, redom klao. Kad bi na red došao koji naočit muškarac, prvo ga je puno puta ubo nožem, a onda kao i ostale preklao od uha do uha.

Onda, u neko doba, onaj što kolje reče:

- Ne mogu više. Umorio sam se. Zamijen'te me jedan.

Safija je pričala dalje:

- Dok je onaj koljač otir'o ruke o jedno zaklano čeljade i dok je onaj drugi skid'o kaput, ja sam iskoristila pogodan trenutak i istrčala van.

Ali, hoćeš' ja*! Pred kućom me dočeka drugi uperenom puškom u prsi. Poznavala sam ga, a kako i ne bi č'o'ek pozn'o svog komšiju? Stala sam k'o ukopana. Molila sam ga, kumila sam ga da me spasi, a on će ti meni:

- Klekni bula, jebak ti „tursku“ majku! Drugih nekolicina, stajalo je koji korak po strani i keze se na me k'o gladni vuci. A, ja jadna i čemerna, šta ću kud ću, vidim doš'o zadnji čas i kleknuh. Onda, taj nikogović komšija, meni iz naručja ote dijete, i na moje oči o'siječe glavicu, pa je baci, k'o glavicu kupusa.

Ja se zabezeknula, došlo mi da presvisnem.

Bio mi je prvenac-jedinjak. Rodila ga svoja majka! Još mi nije bio navršio ni dvije godine. Rahmet mu duši! Allah će dati džennet.

Ondar, on - psi mu se mesa najeli - uperi jope u me pušku. I ništa više, nit sam čula, niti vidjela.

Kad sam se razabrala, bila j'e noć. Nisam znala koliko je doba. Niđe nikog. Samo sam čula puške oko Kujačića.

Aman jarrabbi! Studeno mi, hoće hudnici srce ranjeno da mi prepukne! Haljina na meni sva zaleđena k'o borova kora. Viđu, mogu sa sobom mrdati. Šćedoh ustati. Aja! Ne more se. Boli me u prsima. I krsta me predbočila, a trbuh mi nesretnici - do zuba.

Te ti ja tako, polahko pobauljke – dovučem se do moje kolibe. Niđe više ni jedne zgrade.

E, taman što sam legla, viđu porađam se. Hairli se rastavi. Otkidoh komadić krpe od haljiine, pa svezah djetetu pupak i prekidoh ga.

Jel' bilo muško, jel' bilo žensko – bogami nisam ni gledala.

Maksum poče plakati, a mene spopade strah. Šuti, šuti milo moje - tepam mu ja i povijam ga u moju bluzu. Jok! Dijete „cvrči“ k'o uzinat. Privih ga uz prsa da ga zadojim.

Ono prijoni za sisu i smiri se.

Malo zatim čuh čoječiji avaz:

- A, tuj si? Jebak ti majku! Još nisi krepala?

Pogledah, kad ono jope – pred mojim očima stoji onaj naš komšija.

Nale đavole, nale šejtane! K'o, mislim prikazuje mi se. E, daj bog d'o tako, ama jok!

- Vidi, vidi! Okotila se kuja – kaže on meni. Više ga nisam molila za milost. Znam, nema fajde. Samo sam šućela i gledala ponovo smrti među oči.

On ti onda isuka noži pri sisi mi zakla i ovog maksuma. Ondar, o obraz moj obrisa onaj krvav nož i zađe ga za pas. Pa, jope - uperi ume pušku. A, ja kako sam 'nako ležala nasatice – ni mrdnula nisam. Skupih oči, i ništa ni čuh ni videh.

Istom što se razabrah, viđoh ovu decu. Evo - donijeli su me ovdje pa ja da selameta.

Eto, to ti je Safijina drama, krvava višestruka drama iz kunovske „vatrolomejske noći“.

Gledamo je, divimo joj se na izdržljivosti i smirenosti.

Zar može čovjek biti jači koji je podnio veće patnje od Safije? Zar postoji čovjek koji bi mogao ostati ravnodušan prema bezumnicima koji vođeni zvjerskim nagonom prolijevaju čistu nevinu krv poštenih, a uz to i bespomoćnih?

Žene su Safiju njegovale sa punom pažnjom i za divno čudo – preboljela je dvije ulazne i dvije izlazne puščane rane.

Udala se je poslije oslobođenja. Nikad više nije imala poroda.

Druga preživjela žrtva, bila je djevojčica. Delić Ziba. Njena drama je, isto tako, prošla sa puno bola, sa mnogo straha.

Čim je hajka započela, zavukla se neopažena pod nisku strehu staje. Od ognja je bila zaštićena kamenim zidom. Ali, kad je krov staje gorio, po njoj je padao žar.

Bez pretjerivanja – junak je Ziba bila. Činila se da je mrtva i ni mrdnula nije na užasne bolove koje joj je vatra nanosila po tijelu.

I ona je u Tračkoj „tvrđavi“ izliječena. Po oslobođenju stasala je u djevojku, kao vila - što bi se reklo.

Udala se i porodila puno potomaka. Samo je ona ostala i pretekla smrt iz mnogobrojne porodice.

Treća žrtva koju smo našli i donijeli kući bio je Muharen Delić.

O njemu je već par puta bilo riječi i čitalac je shvatio da je to bio rođeni brat Alije Delića. Obojicu je rodila naša draga teta Ibrima Trako.

Kad smo malog Muharema unijeli u „kulu“ – njegov brat ga je prihvatio u naramak, kleknuo je na koljena i nježno ga položio u postelju. Netremice ga je posmatrao u blijedo, ispijeno lice i oči. Niz obraz su mu, kao biseri, klizile suze.

A, nejak i Muharem, sa svojim očima, sa smiješkom na polumrtvim usnama, netremice gledaše pravo u oči svoga brata.

Micao je usnicama, ali – avaj - bez glasa. Taj mali, još uvijek živi mučenik - želio je svom bratu Aliji da nešto kaže, da mu saopšti.

Hafiz-efendija Alija Delić ugleda stravičnu ranu na nejakom vratu. Poljubi ga u čelo, nježno ga prigrlji. Grcajući u suzama reče:

- Muhareme, brate moj! Šta mi dušmani od tebe nejaka uradiše? Jeda boga, ako Aljo bude živ, osvetit će te!

Žene, koje su bile zadužene za vidanje ranjenika, odvojiše ga. Unesrećenom dječaku zaviše ranu.

Za to vrijeme, i još nešto kasnije, hafiz je stajao nepomično i netremice posmatrao svog malog najmlađeg bracu, mezimče kuće Osmana Delića.

Hafiz-efendija, mlad, crnopurast i plećat stajaše i dalje nepomično, kao gorostasna granitna statua. Na njegovom licu jasno se mogla uočiti i bol, i tuga, i prezir, i mržnja, i nepokolebljiva odlučnost.

- Muhareme - zovnu tiho, nježno, sa sjetom, pa nastavi:

- Ako me čuješ, podigni ruku.

Dječak mučenik, s teškim naporom podiže ručicu.

- Sad ću te pitati za sudbinu naše kućne čeljadi. Dobro me slušaj. Ako je još neko, osim tebe, preživio – opet digni ruku.

Dječakova ruka je ostala nepomična, a niz uvele obraze, iz ispijenih očiju skotrljaše mu se suze.

Svi smo posmatrali Aliju, tog junačinu koji je, kao soko na krilima, stizao na sve puškarnice, ne obazirući se na zujanje zrna i štitio nas od zlotvora. On šuti, a niz ozbiljne obraze klize suze.

- Muhareme – reče – ako znaš ko te preklao, opet podigni ruku.

Asocirajući na Safijino kazivanje, Alija će:

- Je li ti to uradio D.....? Ako jeste, opet digni ruku.

Dječak zatvori oči, teškom mukom sav iscrpljen, podiže ruku i spusti je, kao da mu sama pade. Onesvijestio se.

Alija se okrenu i ode na položaj. Žene vidarke Muharema razabraše i plakahu sve do jedne.

Muharem je ispustio svoju dječiju, paćeničku dušu, poput melleka, dvanaesti dan - ne od rana, već od gladi, jer ništa nije mogao progutati, s obzirom da mu je bio presječen jednjak.

Puno, puno je ugašenih života, ali najteže nas je dojmila smrt ovog dječaka paćenika kome nismo mogli pomoći.

Dostojanstveno, uzdignute glave, s puškom o ramenu. Alija je svog malog i namučenog mrtvog brata uzeo u naručje, iznio ga vani i sahranio ga u duboki snijeg. Pored Huse Hadžića, ostao je tu da leži sve do dolaska partizana.

Prije nego započnem opisivati završetak kunovske krvave i paćeničke drame, dužan sam napisati još koji redak o „kuli“ Trakovoj u Kunovu.

Osvanuo je deveti dan. Lijep, sunčan dan. Tiho! Nigdje nikog. No, iznenađenja su moguća, pa smo pojačali osmatranje. Najsmjeliji su izašli iz kuće. I, malo, pomalo – korak po korak – izviđanjem terena su utvrdili da su se tokom noći četnici povukli. Tračka „kula“ nije pala. Svi smo se radovali i veselju nije bilo kraja. Otvorili smo prozore i počeli udisati svjež vazduh.

Nekoliko djevojaka je pošlo na Studenac da donese vode. Vode, vode! Voda, da se napijemo, jer smo dosta gasili žeđ snijegom.

Istom što su bile ispod voćnjaka iz Bundovića na njih osu paljba. Brzo su se snašle i bez gubitaka povratile u kuću. Odmah smo zaključili da su četnici iz Čelebićke čete ostavili jaču grupu sa zadatkom da nas drže pod kontrolom.

Žene su živnule. Lože vatre, tope snijeg i pripremaju nam hranu. Živnuli smo. U kući je vrvjelo kao u mravinjaku.

Tako smo mi sami izvojevali svoju slobodu. Pravdajući svoj poraz, četnici su nesvjesno o nama diljem pronosili slavu. Četničke priče i jadicovke dale su temelj narodnom maštanju. Stvorene su i prenošene čitave legende o nama. Govorilo se i prepričavalo da je to neosvojiva tvrđava, da je brani najmanje trideset dobro naoružanih ljudi itd.

Dan za danom, počele su nam i posjete stizati. Posjetioci, mahom žene i djeca, donosili su nam darove, najčešće poneki metak.

Među ranjenicima od zadobijenih rana liječen je i Suljo Trako. Stari ratni vuk koji se i sad dokazao, stoički je podnosio rane.

Rane je zadobio u najžešćem okršaju i tako izbačen iz borbe. Njegove puške se dograbio Bećir Zec. Taj neustrašivi i hrabri mladić, dostojanstveno ga je zamijenio sve do okončanja borbe.

Među preživjelim ranjenicima, najljuću ranu je nosila strina Mejra „Mirička“. Ta plemenita žena, brižna majka, ranjena je na čudan način. Zapravo, u zatišju borbe mirno je sjedila. U naručju je držala svoju malu mezimicu Samiju i dojila je.

U jednom trenu, kao grom iz vedra neba planuše plotuni. Beba Samija se trgla, pustila materinu dojku i okrenula glavu. Kroz otvorena usta iz kojih je curilo neprogutano materino mlijeko - zadnje mlijeko - pogodilo ju je zrno koje joj je izašlo za vratom i nastavilo smrtonosnu putanju kroz grudi majke.

Malena Samija, najmlađa u Tracima, nesvjesna da postoji - tako je završila svoj novorođeni život.

To malo, nedužno poginulo dijete, s najvećom tugom u svojim srcima, pohranili smo među ostale poginule u Suljinu kuću. Dostojanstveno smo je položili do njenog oca Alije i prekrili guberom.

U toj kući je izgorjela sa ostalim leševima. Dogodilo se to u jednoj, od onih osam, paklenih noći.

Suljo je, upravo, djelovao na istočnu stranu. Jasno je čuo da ga neko zove, baš od njegove kuće. Na tren se zbunio. Ne pričinja li mu se to? Ne. Zov je ponovljen.

- Ko me zove – upitao je.

- Suljo, hoćeš li mi halaliti, moram ti užditi kuću?

- A, ko si ?

- Osman Konjo iz Rudeža.

- Osmane, ne ždi mi kuću, tamo mi leži mrtav brat i još druge izginule čeljadi. Nego, otvorit ću ti vrata, bježi meni.

- Jok! Moram je užditi.

- E pa uždi je Konjo konjski. Pomoli mi samo to tvoje konjsko uho da ti ga probušim za uspomenu, da znaš čiju si kuću sagorio.

Tišina. Nešto kasnije i ta posljednja kuća planu i izgori.

Nekoliko dana poslije potpunog povlačenja četnika sa teritorije Kunova, Suljo i Hafiz-efendija su donijeli odluku da izdvoje nas nekolicinu muškaraca i da se stacioniramo u jednu od nekoliko tajnih pećina van sela.

Takva odluka imala je svoj puni smisao. Jer, nije bila isključena mogućnost da četnici obnove pohod na kuću. Veće su šanse za preživljavanje, a potrebno je bilo da neko dočeka konačnu slobodu i da priča kako je bilo.

U tu grupu su odabrali od Traka Mašu, brata mu Mušana, Halila i mene; od Delića Muju i Ševala i Hamida Zeca. Dakle, nas sedmoricu.

Dali su nam jednu od tri puške sa dovoljno municije i jednu, od dvije, ručnu bombu.

Za ishranu smo ponijeli nešto malo suhog voća i mesa. Drugo se nije ni imalo. Tople posteljine smo uzeli dovoljno.

Pod zaštitom mraka, naredne noći, bezbjedno smo stigli u pećinu (špilju) koja nam je bila određena.

Nedužni ceh koji je Kunovo platilo mrtvim glavama, bez ikakvog povoda i razloga, je ogroman i nenadoknativ. I dan-danas ljudi se pitaju zašto je to moralo da se desi?

Ne računajući žrtve iz zaselaka Šadići, Gradevići i Suftići koji su imali puno žrtava prije kunovske drame, te Budišića i Rodovića – Kunovo je dalo 123 žrtve iz 34 domaćinstva. Većina domaćinstava je u potpunosti uništena.

Pored ogromnih gubitaka stanovništva 1941. i 1943. godine veliki je broj onih koji su tokom rata pod raznim okolnostima rasijali svoje kosti širom domovine.

U Kunovu je nevino palo:

Domaćinstvo Trako Alije - 2 osobe; domaćinstvo Trako Ferhada - 2 osobe; domaćinstvo Trako Mahmuta - 2 osobe; domaćinstvo Zec Murata - 7 osoba; domaćinstvo Delić Bajre - 4 osobe; domaćinstvo Delić Nazifa - 6 osoba; domaćinstvo Zec Osmana - 4 osobe; domaćinstvo Zec Bajre - 3 osobe; domaćinstvo Delić Rašida - 2 osobe; domaćinstvo Klepo Aljka - 2 osobe; domaćinstvo Zundža Đule - 2 osobe; domaćinstvo Telo Nedžiba - 4 osobe; domaćinstvo Čičak Mušana - 6 osoba; domaćinstvo Zec Rame - 3 osobe; domaćinstvo Delić Muje - 4 osobe; domaćinstvo Delić Omera - 3 osobe; domaćinstvo Zec Smaje - 5 osoba; domaćinstvo Zec Mušana -

3 osobe; domaćinstvo Delić Zejnila - 3 osobe; domaćinstvo Lisica Jašara - 5 osoba; domaćinstvo Hodžić Muje - 3 osobe; domaćinstvo Telo Avde - 3 osobe; domaćinstvo Zunda Rame - 3 osobe; domaćinstvo Kopriva Sulje - 1 osoba; domaćinstvo Delić Smaje - 8 osoba; domaćinstvo Zec Muje - 4 osobe; domaćinstvo Zec Hajdara - 2 osobe; domaćinstvo Šandal Alje - 6 osoba; domaćinstvo Delića Mehe - 7 osoba; domaćinstvo Zunda Osmana - 5 osoba; domaćinstvo Delić Murata - 4 osobe; domaćinstvo Šahbaz Murata - 3 osobe i domaćinstvo Delić Grge - 1 osoba.

Zahvaljujući sretnoj okolnosti da broj žrtava nije veći je činjenica što se dobar broj žitelja sklonio u našu kuću. Bilo nas je ukupno 54-oro. I prema njima dugujem posebnu pažnju, pa, evo, hoću da ih spomenem:

1. Trako (Mahmuta) Alija, rođen 1894, poginuo 10.01.1942,
2. Trako (Alije) Halil, rođen 1925, preživio rat, umro 1979,
3. Trako (Alije) Zubejda, rođena 1927, preživjela rat,
4. Trako (Alije) Edhem, rođen 1936. preživio rat,
5. Trako (Alije) Ekrem, rođen 1932, preživio rat,
6. Trako (Alije) Samija, rođena 1939, poginula 10.01.1942,
7. Trako (Alije) Ajkuna, rođena 1930, preživjela, umrla u logoru 1943. godine,
8. Trako (Alije) Zineta, rođena 1934, preživjela, umrla u logoru 1943. godine,
9. Trako (žena Alije) Mejra, rođena 1896, preživjela, umrla 1968. godine,
10. Trako (žena Alije) Draga, rođena 1900, preživjela, umrla 1943. godine,
11. Trako (Ferhada) Smajl, rođen 1919, poginuo 10.01.1942,
12. Trako (Ferhada) Šefket, rođen 1921, zaklan avgusta 1942. godine,
13. Trako (Ferhada) Šemsa, rođena 1925, preživjela,
14. Trako (Ferhada) Šahza, rođena 1931, preživjela,
15. Trako (Ferhada) Džemila, rođena 1935, preživjela,
16. Trako (Ferhada) Fatima, rođena 1935, preživjela, spaljena 1943. godine,
17. Trako (Ferhada) Hamzalija, rođen 1937, preživio, spaljen 1943. godine,

18. Trako (žena Ferhada) Hankija, preživjela, umrla 1943,
19. Trako (Mahmuta) Suljo, rođen 1896, preživio, umro 1943,
20. Trako (Sulje) Muša, rođena 1921, preživjela, umrla 1948,
21. Trako (Sulje) Mujo, rođen 1923, preživio,
22. Trako (Sulje) Bega, rođena 1925, preživjela, umrla 1965,
23. Trako (Sulje) Ismet, rođen 1932, preživio, umro 1943,
24. Trako (Sulje) Isma, rođena 1930, preživjela, umrla 1957,
25. Trako (žena Sulje) Dudija, rođena 1898, preživjela, umrla 1970. godine,
26. Trako (Osmana) Mahmut, rođen 1906, preživio, umro 1970. godine,
27. Trako (Mahmuta) Huso, rođen 1936, preživio, poginuo 1972. godine,
28. Trako (žena Mahmuta) Naza, rođena 1910, preživjela, umrla,
29. Trako (Mahmuta) Asim, rođen 1942, preživio, umro 1944. godine,
30. Trako (Mušana) Smajl, rođen 1940, preživio, umro 1944. godine,
31. Trako (Mušana) Binasa, rođena 1937, poginula 10.01.1942,
32. Trako (Mušana) Alija, rođen 1938, poginuo 10.01.1942. godine,
33. Trako (Osmana) Mušan, rođen, 1909, preživio, umro 1986. godine,
34. Trako (žena Mušana) Nasfa, rođena 1916, preživjela,
35. Delić (Avdije) Fatima, rođena 1917, preživjela, umrla 1986. godine,
36. Delić (Rašida) Mujo, rođen 1922, preživio,
37. Delić (Rašida) Redžo, rođen 1919, preživio, zaklan avgusta 1942,
38. Delić (Avdije) Hasan, rođen 1916, preživio, umro 1968. godine,
39. Delić (Avdije) Ramo, rođen 1922, preživio, umro,
40. Delić (Osmana) hafiz ef. Alija-junak, rođen 1921. godine, preživio i živ je,
41. Delić (Osmana) Ševal, rođen 1923. preživio, junački poginuo 1942. godine,
42. Delić (Osmana) Muharem, rođen 1929, zaklan 10.01.1942. godine,
43. Delić (Osmana) Džafer, rođen 1926, preživio, umro 1946,
44. Zec (Bajre) Hamid, rođen 1914, preživio, umro 1976. godine,
45. Zec (Bajre) Ahmet, rođen 1921, preživio,
46. Zec (žena Mušana) Safija, preživjela, umrla,
47. Zec (Bajre) Selim, rođen 1926, preživio,
48. Zec (Muradifa) Bećir, rođen 1922, preživio, umro 1976. godine,

49. Zec (Muradifa) Uma, rođena 1927, preživjela,
50. Zec (Hajdara) Šaban, rođen 1918, preživio, poginuo 1944,
51. Zec (Hajdara) Zejna, rođena 1922, preživjela, zaklana 1943. godine,
52. Šandal (Gege) Aljo, rođen 1912, preživio, poginuo 1943. godine,
53. Šandal (Alije) Fatima, rođena 1923, preživjela, umrla 1986. godine,
54. Hodžić Huso, rođen 1904, poginuo 10.01.1942. godine,
55. Kopriva (Hasana) Ajkuna, rođena 1925, preživjela.

Rezime:

1. Borba zatekla u kući..... 55 lica
2. Poginulo u kući..... 7 lica
3. Poginulo poslije rata..... 10 lica
4. Umrlo u toku rata..... 5 lica
5. Poginulo poslije rata..... 1 lice
6. Umrlo poslije rata..... 16 lica

Ukupno poginulih i umrlih..... 94 lica

Sada, 8. 12. 1989. godine, još uvijek, nas ima sedamnaestero živih koji su preživjeli golgotu u kući druge nedaće Drugog svjetskog rata.

Prije, nego počnem kazivanje dugih hronoloških događaja vezanih za Kunovo, osjećam potrebu da se s još nekim podacima dopuni slika o predratnoj i poratnoj opštini Čelebići.

O žrtvama koje je dao srpski živalj, napisao sam ranije.

Na području te opštine, Muslimani su bili organizovani u dvije vjerske opštine (džemat) i to Kunovo i Grdijevići. Obje džamije, i ona u Kunovu i ona u Grdijevićima, su spaljene u posljednjem ratu. Ono što još ima preostalih Muslimana, priključeni su džematu Vikač.

Srpsko-pravoslavna opština je bila organizovana u Čelebićima prije rata, a i sada.

Crkveni obredi su vršeni povremeno u pravoslavnoj crkvi u selu Rijeka (selo neposredno do Čelebića), a sad su obredi u crkvi na Čelebićima, koja je dovršena po oslobođenju.

Pred rat, na području opštine je bilo ukupno 721 naseljena kuća (domaćinstvo), od čega je bilo 385 muslimanskih i 336 srpskih. U ove cifre nisu ubrajani gospodarski objekti.

Od 1941. godine muslimanske kuće su spaljene, sve do jedne.

Tek, poslije oslobođenja, pa do danas, povratnici su izgradili 87 komada skromnih kuća.

Potpuno su uništena, i danas u njima nema niti jedna muslimanska duša, sela: Mirići, Donji Pjelovci, Gornji Pjelovci, Fališi, Dikanje, Vakuf, Vrbica, Podgrab, Vjernovići, Uzlup, Draževo, Borovnik, Čelebići, Ječmišta, Šahbazi, Pribišci, Krna jela, Rajkovići i Selišta. Ukupno 19 sela.

Sada ima muslimanskih kuća u svim selima i to: Tvrdaci 19, Dikanje 1, Grdijevići 6, Budišići 2, Rakovići 4, Vitine 6, Kunovo, Šadići, Crnobovići, Gradevići i Suftići 34 kuće (bez gospodarskih objekata).

Bivša opština je danas organizovana u tri mjesne zajednice, i to: Zavait (sa 184 domaćinstva), Meštrevac (sa 63 domaćinstva) i Čelebići (sa 376 domaćinstava).

Broj žrtava kod muslimanskog življa je u odnosu nad srpskim življem upečatljivo veći. Kao što smo vidjeli, sveukupan broj poginulih Srba je 135, poginulih Muslimana je 1076. Od 1076 poginulih Muslimana, najveći dio su poklali domaći četnici - 965 osoba; zatim su 12 osoba ubili Nijemci, Italijani i domobrani. U oružanim snagama NDH poginulo je 26 osoba, a 73 lica je tokom rata usmrćeno glađu, tifusom, smrzavanjem itd.

IV

KRAJ KUNOVSKJE LEGENDE

Ciča zima do tada, po mrazu, nezapamćena, januara dvadesetog 1942. godine – ostaće na vijeki vjekov nezaboravna. Taj datum dobro pamte svi neprijatelji naše stvarnosti, a i mi smo ga dobro zapamtili kao i oni najmlađi.

Taj dan, uostalom kao i mnogi drugi u novijoj našoj istoriji - zapisan je zlatnim slovima. Toga dana rođena je Fočanska republika; toga dana, promrzli, ranjeni, iscrpljeni, goli i bosii – proleterii i prve naše operativne (regularne) jedinice – nama i svima mučenicima u ovom kutku domovine - tu tešku, po mrazu i snijegu tešku zimu pretvorili su u najtopliji period godine. Bila je to ona čuvena Prva proleterska, divna, junačka brigada.

Foča se pretvorila u Crvenu republiku. Tu su: Glavni štab, CK PKJ, CK SKOJ-a, tu je legendarni Koča, ali tu je najdraži sin ove mučeničke zemlje, najlegendarniji drug Tito.

Porušena, popaljena, opljačkana i mukama namučena Foča je sva danonoćno na nogama. Spasiocima se sve, ama baš sve, stavlja na raspolaganje.

Veoma brzo, efikasno, po prvi put u istoriji formirana je narodna demokratska vlast, ne samo u gradu, već i u selima. Sve je funkcionisalo besprijeckorno.

Tito je stanovao i radio na lijevoj obali Drine, u zgradi kod otkupne stanice duhana. Imao je običaj da se šeta obalom ove lijepe i plahovite rijeke. Palo mu je u oči da Drina svakodnevno pronosi leševe žena, djece, staraca. Jednog dana, naredio je da se utvrdi odakle leševi plove i ko su žrtve. Nije dugo prošlo, Tita su njegovi saradnici obavijestili da leševi u Drinu donosi rijeka Čehotina, da leševi potiču od muslimanskog življa kojeg ubijaju četnici, a naročito čelebićki četnici.

Tito je pozvao Milana Antončića Velebita, odvažnog predratnog komunistu, jednog od istaknutih starješina iz Prve proleterske brigade i naredio mu da iz sastava brigade formira specijalni odred.

Velebit danas živi u zasluženoj mirovini u Beogradu. Ima čin generalpotpukovnika. Narodni je heroj.

Velebit kazuje da ga je Tito pozvao i lično mu naredio da formira specijalni odred. To je bilo 15. februara. Zatim mu je Tito rekao da, sutra u zoru, postroji odred na igralištu gdje „će mu se pridružiti jedan drug“ i onda će krenuti.

Pošto se taj neki drug nije javio, nakon dužeg čekanja, komandant odreda Velebit je naredio pokret. I, tako, ova novoformirana borbena jedinica, koja je bila solidno naoružana, marširanjem je krenula pravcem: Foča – Dragočevo – Humić – Čelebići, sa zadatkom:

1. Po dolasku u rejon Čelebića, razbiti i po mogućnosti uništiti četničke bande kako bi se prekinulo likvidiranje Muslimana.

2. Osvojiti kunovsku „tvrđavu“ koju brane do „zuba“ naoružani trideset „ustaša“. Po izvršenju ova dva zadatka, provesti političku agitaciju i formirati MNOO.

3. Uspostaviti vezu sa partizanima u Žabljaku i Sandžaku.

Najteži dio maršrute bio je uz Humić koji je veoma strm. Borci su sa velikim naporom, polako gazili dubok snijeg. Zbog toga komandant Velebit naređuje češće odmaranje. Tako, na jednom zastanku, uočio je jednog borca kako stoji u koloni. Bio je odjeven u seljačko vuneno sukno, sa kačketom na glavi. Od ličnog naoružanja je imao samo pištolj. Pošto ga je komandant oštro oštinuo pogledom naredio mu je:

- Deder ti družo uzmi minobacačku cijev od toga druga i nosi je. Zamijeni ga.

Nepoznati je, bez pogovora, izvršio naređenje. Odred je izbio u rejon Čelebića u popodnevnim satima. Komandant je izvršio izviđanje zajedno s komandirima četa, i otkrio je da se u Čelebićima nalazi veća skupina četnika, jačine oko jednog bataljona.

Komandant je odredio polazni položaj za napad: desno Borja, lijevo Draževo, s tendencijom stezanja polukruga Vučetetića groblje – Kamenito polje.

Napad je otpočeo. Nakon ispaljene dvije minobacačke mine i nekoliko mitraljeskih rafala, sva četnička bratija se nadala u bjekstvo ne opalivši ni metka. Svi do zadnjeg, izvukli su se kroz brešu prema selu Rijeka. Odred sa smjestio u kasarnu i prihvatne kuće. Bilo je to 16. februara 1942. godine.

Komanda odreda je bila stacionirana u kući Leke Popovića.

Onaj drug što je morao nositi MB cijev uz Humić, prišao je komandantu Velebitu sa osmijehom, pružio mu ruku i rekao:

- Ja sam Đilas.

Uočivši na Velebitovom licu zbunjenost rekao je:

- Ništa, ništa družo Velebite. Oprosti mi što si me jutros dugo čekao, a za ono što si mi „naredio“ da nosim cijev imao si pravo.

Kad i kuda je Đilas otišao sa Čelebića drug Velebit nam nije pričao, a prilikom vođenja razgovora sa njim o događajima u i oko Čelebića izrazio je duboku želju da posjeti Kunovo.

Te večeri, do kasno u noć, u komandi odreda je analizirana situacija.

Donesena je odluka da se sutra rano, 17. februara, pristupi izvršenju zadatka broj dva, odnosno - zauzeti Kunovo po svaku cijenu.

Pošto je u Čelebićima ostavio neophodne snage obezbjeđenja, komandant je poveo odred, bez prethodnog izviđanja, u napad na Kunovo. Ali, pristigavši u Bandoviće, odlučio je da tu postavi komandno mjesto, a da napad organizuje na pravcu Bandovići – Smrekača - Ravna Groblja.

Komandanti su svoje čete razveli na polazne položaje u najvećoj tajnosti. Vatrene je minobacački vod zaposjeo zapadno od Smrekače, u uvali Bukovik.

To jutro je osvanulo vedro i sunčano.

Komandant je iz zaklona dvogledom osmatrao Kunovo i dugo, dugo tražio „ustašku“ neosvojivu tvrđavu. Nigdje nije mogao da je uoči. U vidnom polju dvogleđa, kao na dlanu, ocrtavalo se spaljeno Kunovo, osim jedne seoske kuće iz koje je ćarlijao dim kroz badžu drvenog krova. Nigdje žive duše. Istu tu sliku vidjeli su komandiri četa sa svojih osmatračnica. Nastala je dilema oko toga da li odred nije zalutao i izbio na pogrešno mjesto. No, u neposrednoj blizini komandanta Velebita nalazio se vodič iz Čelebića. Velebit ga pita:

- Jel' bre! Gdje si ti ovo mene doveo? Gdje je ta „ustaška“ tvrđava? Vodič ispruži ruku s kažiprstom, pa će:

- Eno vi je?

- Ma gdje, bre?

- Ja ju viđu golim okom, a ti još tim durbinom, k'o da si bez očnog vida. Eno, viđu kako se iz nje i dim puši.

Komandant, još jedanput, „prebra“ dvogledom svo Kunovo, a najbolje „tvrđavu“. Sada je još uočio za plastom sijena nekoliko grla stoke kako unezvjereno jedu sijeno. Jasno je vidio i dva psa kako kruže oko kuće.

Vladala je svuda mukla tišina. Osjećali smo da se nešto sprema i, da ne bi bili iznenađeni, bili smo u punoj pripravnosti. Ovo tim prije što smo jučer čuli minobacačku i mitraljesku vatru u Čelebićima. Dobro smo procijenili da je neko napadao četnike i nagađali smo ko bi to mogao biti.

Povukli smo se iz špilje i priključili se ostalim u kući.

U Velebitovoj glavi je nastalo magnovanje i nedoumica. Doveo je u sumnju informacije kojima su mu napunili glavu. O kakvim se informacijama radi najbolje je da to kaže sljedeći citat iz knjige „Za Titom“ od Čedomira Minderovića, koji je bio u sastavu specijalnog odreda:

„Fočani, seljaci, bivši četnici, žene, djeca, partizani, Foča i sela oko nje, svi su govorili o neosvojivoj „ustaškoj“ tvrđavi u selu Kunovu kod Čelebića. O toj tvrđavi govorilo se jetko, govorilo se sa mržnjom, govorilo se sa jezom. O ubistvenoj mitraljeskoj vatri sa svih strana i o brisanom prostoru, o nepristupačnosti toj „ustaškoj“ kući-tvrđavi pričale su se i rasle legende. Mnogo sam slušao o Kunovu, bio sam već nestrpljiv da dođemo do tog gnijezda „krvoloka“ koji su se noću, tajno, izvlačili iz svoje kuće-tvrđave tajnim hodnicima ispod zemlje i samo na taj način uspijevali da nabave hranu i vodu“.

Komandant Odreda Velebit je i sam zaključio da ova legenda potiče najvećim dijelom od četničke propagande i da ona ima dva smisla: jedan smisao su jadikovke o njihovom porazu na Kunovu i drugi propagandistički nastao iz mržnje prema Muslimanima i pokušaj navlačenja partizana da kuću razore vatrom minobacača.

- Krvoloci, pomislio je. Nećete me nasankati. Moja borba je borba za slobodu, a ne klanje nedužnog naroda.

I, umjesto da naredi otvaranje vatre, odlučio se na mirno rješenje. Iz torbice je izvadio blok, napisao pismo i uputio ga u kuću.

No, još uvijek je držao položaje u tajnosti, pa je i datum na pismu datirao kao iz Čelebića i ono glasi:

„Čelebići, 17.11.1942. godine
SULJO TRAKO
KUNOVO

Verujemo da ste se zabarikadirali iz bojazni od četničkog terora. Mi smo juče izjurili četnike i preuzeli svu vlast u opštini čelebićkoj.

Radi reda i mira pozivamo vas sa drugovima da položite oružje partizanima.

Vašim životima neće se ništa desiti ukoliko prema prednjem postupite. Ako ne položite oružje mi ćemo biti prinuđeni razrušiti kuću bacačkim minama, jer nikakve oružane snage nećemo trpeti na ovom teritoriju osim partizanskih.“

Ovo pismo nije imalo potpisa.

Udubimo li se malo šire u sadržaj Velebitovog pisma, uočit ćemo da njegova ultimativna prijetnja ima provokativan smisao, jer u momentu pisanja istog, on još uvijek nije bio siguran u to da u kući nema oko trideset ustaških vojnika sa mitraljezima i da ne postoje tajni podzemni hodnici. Zbog toga je s nestrpljenjem i znatiželjom očekivao kako ćemo mi reagovati na to njegovo prvo pismo.

Nakon temeljne analize novostvorene situacije, odlučili smo partizanima da napišemo pismo. Međutim, kako se vidi iz teksta našeg odgovora, i mi smo zaigrali na kartu sreće, pa ako opali - opali, a ako ne - vidjeti i dalje diplomatsku prepisku, sve dotle dok se ne uvjerimo da su u pitanju partizani, a ne četnički trikovi.

Pošto Velebitovo pismo nije davalo do znanja ko ga piše i pošto je bilo, kao što smo vidjeli, bez potpisa i mi svoj odgovor nismo naslovili ni na koga, nego smo ga dali ovakvog teksta:

„Mi ne smijemo položiti oružje dok se potpuno ne uvjerimo da je partizanska vlast preuzela svu dućnost, jer smo jednom na vjeru prevareni. A kad se uvjerimo da je vaša vlast, mi nismo protiv toga, nego sad zasad

ostavite nas na miru, molimo vas kao drugove, a ako nećete tako vi radite kako hoćete morate samo je puna kuća roblja, pa ako ste došli da uništite možete, roblje je ranjeno, i jadno i čemerno. Samo vas opet molim ostavite nas dok se potpuno uvjerimo da je to partizanska vlast.

S poštovanjem,
Alija Trako“

Kao što se vidi, u potpisu na pismo stoji Alija Trako. Međutim, pismo je napisao i potpisao Alija Delić. O tome smo se dogovorili iz ovog razloga: ako pismo bude (koje smo primili) četnički trik, na ovaj potpis će reagovati na svoj banditski način, a osim toga htjeli smo ih dovesti u dilemu da Alija Trako nije poginuo.

Kao što će se dalje vidjeti, komanda odreda je ostala neumoljiva. Uporno i pod prijetnjom je od nas zahtijevano da moramo predati naoružanje. Opet nam kurir donese novo pismo, također bez potpisa.

„SULJO TRAKO
KUNOVO

Ne razumemo vaš odgovor. Jer da su partizani primili svu vlast u opštini čelebićkoj mogla vas je uveriti naša jučerašnja borba. Sigurno ste čuli bacače i mitraljeze. Mi smo u toku jučerašnjeg dana razbili i uništili četničku bandu Dakića. Vi ste verovatno čuli da je naš Vrhovni štab izdao naređenje da četnici kao vojnička organizacija ne mogu više da postoje. I zbilja, za vrlo kratko vreme, mi smo skoro potpuno očistili Bosnu od ovih zlikovačkih bandi.

Kao što smo vas izvestili u prvom pismu, mi smo u toku jučerašnjeg dana primili svu vlast u Čelebiću, prema tome ne možemo trpeti nikakve oružane skupine koje naš štab nije odobrio. Vi se ovim poslednji put opominjete da oružje predate nama, a vaši životi su u potpunoj bezbednosti. Za to vam jamči Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, čiji bataljoni ostaju da logoruju u Čelebiću.

Skrećemo vam poslednji put pažnju da nas ne dovodite u takav položaj da bacačima, do temelja srušimo vašu kuću i poubijamo nevinu decu i žene.

Ako želite da se uverite, izvolite izaći kod prvih popaljenih kuća, gde će vas sačekati naš komandant radi dogovora.“

To što komandant odreda Velebit uporno ponavlja prijetnju sa minobacačima, očito govori da je kod njega u svijesti postojala sumnja i nejasnoća o broju naoružanih ljudi u kući. On tu svoju sumnju jasno ispoljava i onda kada piše u pismu o bataljonima koji, navodno, ostaju da logoruju na Čelebićima, a sve sa ciljem da braniocima kuće što efikasnije demoralise i prisili na predaju.

Danas se iole razuman čovjek pita da li bi drug Velebit, zaista, naredio otvaranje vatre, kojom bi zasigurno usmratio gomilu nedužne nejači?

Međutim, bez obzira na činjenicu što smo mi već bili uvjereni da se uistinu radilo o partizanima, ipak ovo pismo nas je navelo na ozbiljno razmišljanje. Morali smo donijeti konačnu odluku. Ako odlučimo da se predamo, pitanje je šta će biti sa nama. A, ako odbijemo, doveli bi u pitanje 54 života.

Nakon dužeg razmišljanja i vijećanja, odlučili smo prihvatiti prijedlog partizana da izađemo van kuće na pregovore. U tu svrhu napisali smo im pismo, nismo naslovili iz istog razloga kao i ono prethodno.

Naše pismo je bilo kratkog sadržaja. U njemu smo još jednom dali do znanja da oružje ne želimo predati, jer znamo da je ratna sreća varljiva i da nam ono danas-sutra može zatrebati.

Tekst našeg pisma glasi:

„Braćo, drugovi, mi sve razumijemo, nama su i ranije dolazili partizani i sa nama razgovarali i ostavili nas na miru. Pozivamo vašeg komandanta neka priđe slobodno do bašče kod kuće da se sporazumijemo i razgovaramo, samo molimo bez oružja. Raniji partizani su nas čak pozivali sa njima da idemo, mi nismo željeli, a oni su nas ostavili da čuvamo našu kuću od bandita i da smo njima tada predali oružje već bi pogorjeli.

S poštovanjem,
Suljo Trako“

Za naše pregovarače smo odredili Sulju i Aliju koji su inače za cijelo vrijeme otpora o svemu vodili glavnu i odlučnu ulogu u svakom pogledu.

Za susret sa pregovaračima lijepo su se izbjigali i obukli novu odjeću.

Bez obzira što je susret dogovoren bez oružja i Suljo i Alija su stavili u džepove po jednu ručnu bombu, riješeni da u slučaju prevare iste